

П Р И К А З И

**Edidio Ivetić, *Istorija Jadrana. More i njegova civilizacija*,
prevod sa italijanskog Mila Samardžić, Arhipelag,
Beograd 2021, 373 str.**

Еђидио Иветић је професор на Универзитету у Падови, где предаје модерну европску историју. На истом Универзитету је дипломирао, а докторирао је на Универзитету у Венецији (*Ca' Foscari*) темом из европске друштвене историје. Био је сарадник у неколико научноистраживачких пројеката који су се бавили историјом Југославије или историјом источне Европе. Као помоћник ректора Универзитета у Падови за академске односе са источноевропским универзитетима, остварио је сарадњу с универзитетима у Београду, Љубљани и Загребу. У својим истраживањима фокусира се на историју источног Медитерана, Источне Европе, историју Венеције, централне Европе, друштвену и културну историју. Међу његовим значајнијим студијама издвојићемо књиге *Балкански ратови* (*Le guerre balcaniche*, Bologna, il Mulino, 2006), *Сан о Југославији. Извори Југословенства* (*Jugoslavia sognata. Lo jugoslavismo delle origini*, Milano, FrancoAngeli, 2012), *Граница на Медитерану. Источни Јадран између Италије и јужнословенског света од XIII до XX века* (*Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*, Roma, Viella, 2014) и *Источни Медитеран. Историјски атлас Медитерана* (*Adriatico orientale. Atlante storico di un litorale mediterraneo*, Rovigno, Centro di ricerche storiche Rovigno, 2014). Од 2021. године налази се на функцији директора Института за историју венецијанске државе и друштва, при Фондацији „Ђорђо Чини” у Венецији (*Istituto per la Storia della società e dello Stato veneziano, Fondazione Giorgio Cini, Venezia*) и уредник је часописа *Studi Veneziani*.

Студија коју овом приликом представљамо први пут је објављена у Болоњи 2019. године, под оригиналним насловом на италијанском језику *Storia dell'Adriatico. Un mare e la sua civiltà*. Подељена је на увод и седам поглавља, а на крају студије налази се и хронологија најважнијих догађаја из историје Јадрана, од којих су неки опширније представљени у књизи. Увод носи наслов *Историјски смисао мора* и у њему се аутор фокусирао

на географски положај Јадранског мора, као попришта изузетних догађаја и места развоја богате европске културе. По узору на Фернана Бродела и његова искуства у изучавању историје Медитерана, тежио је да приликом тумачења историјског смисла Јадранског мора дефинише економска, друштвена и историјска раздобља, карактеристична за то поднебље. Није било довољно посматрати га само кроз призму историје обалског појаса, већ и као територију на којој је човек живео и мењао је, затим тумачити везе које су оствариване између приморских места и залеђа, али и вршити реконструкцију утицаја који је ово море оставило на области у својој непосредној близини. На тај начин, било је могуће анализирати Јадран као „посебну историјску регију” и простор који је „сусрет различитости”. Аутор је истакао да су истраживаче у највећој мери до сада привлачиле студије о Атлантику, Тихом и Индијском океану. С друге стране, Медитеран је био синоним за класични дух, изучаван као „место цивилизације” још од 18. века, док је Јадранско море увек било на маргинама, а закључци изведени за Медитеран пресликавали су се и на Јадран. Изневши тезу да Јадран може бити „повлашћено место за истраживање”, навео је и да се као такав истиче, јер је једно од ретких мора „која успевају да евоцирају идеју о себи у смислу културе”. На крају уводног дела Иветић наглашава да је његова студија смештена између историје Италије и историје југоисточне Европе. Изнео је и мишљење да је дошло време за велику историју Јадрана на којој ће радити међународни тим историчара и која би обухватала више појединачних сегмената.

Прво поглавље носи наслов *Мали Медитеран* и у њему проналазимо податке попут историје настанка имена Јадран, површине коју ово море заузима, климатских услова који тамо владају и основних географских карактеристика обале, острва, полуострва и река које је разуђују. Полазећи од тврдње да је „оквир обале скелет сваког мора”, аутор се усредсредио на поделу, опис и разумевање јадранских регија. Јадран је могуће поделити на северни, средњи и јужни, где је приметна разлика у насељености, обичајима и поморском животу. Као добар пример за то како реке карактеришу и ограничавају регије поменуто је област Ромање, коју делта реке По дефинише и одваја је од венецијанске лагуне. Укратко су приказане и карактеристике јадранске регије Истре и Далмације, особености црногорске обале, обале реке Бојане, затим важних центара попут Венеције и Трста. Нешто више речи посвећено је Балкану, као простору који поседује својеврсну јадранску димензију, па је његово дефинисање виђено као комплексније. Југоисточна Европа представљена је као „балкански регион” или „балкански свет”, чији је народ национализацијом и модерним поимањем територија изгубио

споне, некада неговане захваљујући Јадрану. Те везе између обале и залеђа, подстакнуте јадранским утицајем, испољавале су се бачијањем, кретањем каравана, малом каботажом, државно организованом пловидбом и вашарима. Тамо где су се приморски градови снабдевали, остављали су свој утицај простору који није имао поморски карактер.

На почетку наредног поглавља *Горње море (1000. старе ере – 500. нове ере)* приказан је најранији период из историје Јадрана, о којем сведоче цртежи на пећинама, разне фигурице, симболи култа плодности, који су настајали све до повлачења глечера на тим просторима. Након промене климе и процеса неолитизације, у јадранским регијама наступило је метално доба, а с њим је дошло до прве производње посуђа. Развиле су се нове културе са насеобинама које су биле заштићене рововима, а утврђена насеља и градине постали су типични за Истру и Далмацију. Одлике првих јадранских народа биле су племенска организације, кланови и избор вођа. На источној обали, народи између Јадрана и Панонске низије добили су назив Илири. Аутор је нагласио да је тешко говорити о „илирским” карактеристикама, пошто је једино живот у градинама нагнао историчаре да говоре о „илирском заједништву”. Први организовани политички ентитети појављују се између 4. и 5. века. Реч је о заједницама које су говориле другим језицима, чији су сачувани трагови насеља мали. Ипак, могуће је издвојити римске Венете, грчке колоније у Трогиру, на Хвару, Корчули и Драчу. Нешто више пажње и посебан сегмент у овом поглављу аутор је посветио Грцима и Римљанима, њиховом присуству на Јадрану, освајању јадранске обале, романизацији и формирању римских провинција у залеђу. У време Римског царства примећено је уједињење јадранске области на свим пољима. Тада се развио велики број градова, а својствене свим већим центрима биле су универзалне институције које су на исти начин уређивале занатство, пољопривреду, пловидбу и транспорт робе. Створена је путна мрежа са центром у Риму, са којим су била повезана сва приморска места. У петом веку се оснивају прве бискупије и јача афирмација хришћанства, а Равена постаје центар Западног римског царства. Аутор закључује да је, тада све присутнији билингвизам, као разлика која се јавља између грчких и римских земаља, нешто што ће се касније одразити на јужнословенске језике и поделу између православног и латинског хришћанства. Остаци тог „романизованог Јадрана” данас се примећују у градовима попут Аквилеје, Пуле, Салоне, Бриндизија и Риминија, где су видљиви утицаји римских императора, у очуваним сведочанствима тог доба, попут амфитеатара, храмова, палата и других.

Историја суживота Византије и Светог римског царства на Јадрану, с освртом на области које су с временом тежиле политичкој аутономији

и ослобађању од утицаја те две силе, представљена је у поглављу *Трећи стари век (500–1000)*. Византијски Јадран, који се протезао између Венеције и обала Далмације и Албаније, цар Јустинијан морао је да брани од Лонгобарда. С временом су Равенски егзархат и лагунске „Венетије” постали бастиони римске цивилизације, а на обалском појасу (*limes maritimus*), који се пружао преко лагуна и Далмације, подигнути су бедеми, каштели и основани гарнизони с трупима. За византијски свет, Јадран и његова обала представљали су гранични простор и прву одбрану од варвара. Равена је представљала „мостобран за исток”, а ову улогу крајем 8. века наслеђује Задар. Нова искушења за Византију стигла су скоро у исто време кад и Лонгобарди, а обележили су их упади Словена 610. године и инвазије Авара, због којих су многи градови уништени, а власт над неким територијама изгубљена. Аутор је овом приликом истакао како германски народи нису успели да се задрже у римским провинцијама као што су то учинили Словени, који су створили насеобине на тим територијама. Говорећи о етногенези Словена, Иветић је указао како је детаљно изучавање неких топонима на Балкану важно за разумевање формирања првог сталног становништва у тој области. Доба оваквих промена на Јадрану није било могуће представити без популације на северу, односно без разумевања демографског развоја који су доживели градови и острва међу којима је Аквилеја, Градо, Кјођа, Пелестрина, Маламоко, Торчело и Ривоалто (Венеција). Та област лагуна од 7. века добија назив „Венетије” (*Venetiae*), а већ од наредног показује тенденције ка аутономији, чији темељи су постављени 828. године, преносом моштију јеванђелисте Марка из Александрије. Историја зачетка ове поморске империје приказана је укратко, навођењем важних промена, попут дефинисања унутрашње политике, оснивања ковнице новца, тенденције венецијанских дуждева према далматинској обали у најранијем периоду и виђења Јадранског мора као „система”. На тај начин аутор је приказао све политичке фазе које је Јадран претрпео у том периоду. До значајне промене дошло је у другој половини 8. века, након што је франачки краљ Карло, уз подршку папе Хадријана, потукао лонгобардског владара и уништио Лонгобардско краљевство. Последице овог потеза највише су се виделе неколико деценија касније, када је у Ахену 812. године Карло добио титулу цара. Нови локални владајући слојеви постали су стварност јадранске обале и залеђа, што је само довело до разрушавања римског система, учвршћивања нових етничких група и језика.

Наведени догађаји створили су темељ на којем је од 11. века настајало другачије јадранско поднебље, па је то и тема четвртог поглавља *Море као вектор (1000–1500)*. Већ на почетку аутор је објаснио да је у том

периоду Јадран „препорођен”, пошто је његова природна улога да „спаја и уједињује” околни географски простор полако долазила до изражаја. То није значило одсуство политичке подељености и регионализације, које су представљале богатство јадранских обала. У овом поглављу показано је да су, за појаву низа осцилација у политичкој управи над неким јадранским територијама, успон Венеције и опадање византијске моћи били одлучујуће промене. До нових превирања дошло је након што је 1102. године Хрватска пала под угарску власт, па је присуство Угарске на Јадрану нарушило мир одређеним далматинским градовима. Неколико деценија после овога кулминирали су лоши односи између Венеције и Византије. Четврти крсташки рат, пад Константинопоља и венецијанска управа над неколико медитеранских база донели су велику измену коју аутор описује речима: „млетачки Јадран спојио се са источним Медитераном”. Није пропуштена прилика да се у овом поглављу прикажу и културолошки, политички, друштвени и други утицаји на пораст градова. Посебно је скренута пажња на развој комуна као институција „окренутих самосталности грађана”. Неке појаве су посебно утицале на овај процес, а међу њих се убраја стварање Сицилијанског краљевства / Краљевства двеју Сицилија, појава Хоенштауфоваца на југу Италије, формирање Епирске деспотовине и долазак саских рудара на територију Рашке. Посебну појаву чиниле су сињорије – породице и династије које су се истицале у градовима на обали Јадрана и у његовом залеђу. Појава сињорија и цепање на феуде било је својствено и за Италију, па се тако у борби за превласт над италијанским градовима појављују породице Сфорца, Малатеста, Монтефелтре. Овом приликом поменуте су племићке породице које су у Хрватској биле актери борби за титулу бана, попут Шубића, кнезова Франкопана, породице Бабонић и племића Нелепића. Описане су и велике промене настале у оквирима српске државе која је, након врхунца под царем Душаном, доживела распад, турско вазалство и претварање у деспотовину. Посебна пажња у овом поглављу посвећена је вези између Венеције и Јадрана, која је учвршћена у 13. и 14. веку, при добијању изгубљених територија и новим освајањима. На крају поглавља аутор је поставио питање у којој мери је дошло до *венецијанизације* поморске економије потчињених територија и колико се Јадран прилагодио потребама Републике. Иако тек треба разрешити ову дилему, неколико покушаја да се расветли ово питање начињено је анализом политичких споразума између Венеције и њених поморских територија. На крају, наглашено је да би детаљнијим разматрањем односа између центра и периферије могло да се утврди колико су њихови односи били узајамни, а у којој мери искључива доминација.

У новом веку Јадран је постао *limes*, пошто је његова обала имала улогу границе која је раздвајала неколико политичких ентитета, па пето поглавље *Защититни бедем (1500–1797)* говори о тим приликама. У том периоду је постојао венецијански, османски и хабзбуршки Јадран, а јадранску обалу су једним делом заузимале Папска држава и Напуљ. Главни актери тог доба били су савезници и ривали, а њихов однос био је окарактерисан, како дијалогом и мирним суживотом, тако и турбуленцијама и сукобима. Веза између Венеције и Јадрана била је неприкосновена, вековима проучавана, излагана бројним изазовима, а опстајала је упркос ратовима и разним упадима који су тежили да ослабе њен утицај на том мору. Аутор овом приликом скреће пажњу на појаву нестабилних теорија о Венецији као империји. У исти мах, нагласио је да су тумачења појаве декаденције у модерној историографији исправно ограничене на период последњих деценија 18. века, пред пад Републике. Венеција је своје поморске поседе (*Stato da Mar*) посматрала као засебне ентитете, од којих је сваки поседовао својствене ресурсе и тако имао важну улогу у снабдевању државе сировинама. Далмација је била област над којом је Венеција најдуже владала у историји постојања своје државе, па није необично што је имала статус венецијанске провинције са центром у Задру. Велики градови у овој области били су милитаризовани у 16. веку, па је у њима била присутна војска и изграђене су зидине које је требало да штите Венецију од османских упада. Османско царство је, након освајања Балкана, остварило индиректан контакт с Јадраном, који се огледао у сталној претњи венецијанској обали из непосредних балканских упоришта. Османски утицај на јадранско залеђе остварио се преко градских насеобина, обновљених римских путева, изграђених мостова и друштвене организације. Створену економску повезаност јадранске обале са османским територијама одликовали су каравански саобраћај и проток добара, на обострану корист. Хабзбуршка политика на Јадрану није била усмерена ка учвршћивању управе на тим просторима, већ је њен главни циљ био да ослаби венецијански утицај. Напади ускока на венецијанске трговачке бродове у Јадрану, који су били организовани из Сења, одвијали су се уз подршку монархије. Такође, формирана је и слободна трговачка лука у Трсту, као алтернативно упориште венецијанском пристаништу за сва околна истарска места. Главне луке на папском Јадрану биле су Анкона и Сенигалија, чији је значај ослабљен с отварањем сплитске скеле. Трговина је уједињавала источну и западну обалу, чије су регије биле богате природним ресурсима, а велики центри били места сусрета саобраћајних мрежа у залеђу. Одлике јадранског југа

под Напуљским краљевством били су феудално уређење, милитаризација обале и добри односи краљевских лука с Венецијом. Као резултат тога настала је мрежа венецијанских конзула, који су постојали у Напуљу, али и у Отранту, Лечеу, Бриндизију, Монополију, Барију и другим јадранским градовима. На крају овог поглавља аутор излаже размишљање о постојању „јадранског старог режима”, видљивог у свим градовима на Јадрану, који одликује јединствени „јадрански стил” здања изграђених од истарског и апулијског камена. Одбијајући теорије о декаденцији, аутор сматра да је сваки јадрански град имао свој развојни пут и да се у њима на различите начине огледа класично доба Јадрана.

Шесто поглавље *Границе царства и националне границе (1797–1914)* посвећено је периоду великих измена на Јадрану, до којих је дошло услед нових политичких струјања. Пад Венецијанске републике (1797) и ширење Наполеонове власти на Јадрану посебно су утицали на становништво његове обале. Уведен је нови закон, укинута су градски статутути, формирана национална гарда, затворене братовштине и верска удружења, а све институције које су биле тековине средњег века престале су да постоје, па је живот грађана на овом простору умногоме измењен. На јадранском приморју појавиле су се и друге силе, попут руске, чија база је била на Крфу, док су Енглези оформили своје упориште на острву Вис. Почетак 19. века обележила је обнова две политичке творевине: Краљевства двеју Сицилија и Папске државе. На хабзбуршком Јадрану није било већих промена. Тамо су од 1815. године постојали Краљевство Ломбардија–Венеција, Краљевина Илирија, Хрватска, Војна крајина и Краљевина Далмација. Важна година у историји Јадрана свакако је 1848. када је, под вођством Данијела Манина и Никола Томазеа, основана Република Светог Марка у Венецији. Овај догађај покренуо је становништво Котора, Далмације и Истре, које се истакло као подршка Венецији, али је Аустријско царство између 1851. и 1860. године угушило те идеје. Покрет за уједињење Италије трајао је неколико деценија, а у тим годинама је Италија морала да докаже превласт над Јадраном. Због тога је дошло до регионалног уједињавања јадранске обале, изградње железнице и формирања поморске ескадре. Аутор не пропушта да нагласи јединствени контраст између јадранске обале и њене унутрашњости где је, иза Далмације, на Балкану била присутна османска управа, премда уздрмана балканским ратовима од 1912. године. Наводећи напретке који су обележили 19. век, аутор истиче како се може говорити о појави „поморске модерности”. Под овим се мисли на појаву пароброда, моторних бродова и глисера, који су знатно скратили путовање Јадраном, али и на развитак

железнице, која је повезала јадранско залеђе с приморским градовима. Поставио је питање дефинисања националних идентитета на Јадрану пре 19. века, истичући да је „свако доба имало свој идентификациони код за различите локалне народе”. Нагласио је комплексност ове проблематике, за коју сматра да није могуће дати одговор у оквиру лингвистичких студија, будући да језичка димензија није била основа једне заједнице. Такође, сматра да је националну модерност на Јадрану потребно сагледати кроз три контекста: италијански контекст, онај који обухвата црногорско, албанско приморје и Епир, и кроз контекст источног Јадрана између Соче и Боке которске. Аутор наглашава и да је питање признавања Италије као силе било испреплетано интересима јужних Словена у Двојној монархији, Срба и Хрвата у Далмацији и Истри, хрватског и српског становништва у Угарској. Овим је указано на то да је Јадран несумњиво био предмет спора између Италије, Аустроугарске и територија које ће касније чинити Југославију.

У последњем поглављу *Супротстављање и интеграција (1914–2018)*, Иветић износи податке о политичким превирањима, сукобима, споразумима и поделама које су заслужне за настајање државних форми какве данас познајемо. Почетак двадесетог века обележио је Први светски рат, који је оставио трага на јадранску обалу, па су као последице наведене подела Албаније и борба италијанске морнарице за далматинску обалу. Крај рата донео је нове амбиције Италије и стварање јадранске границе, па је дошло до националног сукоба Италијана и Словенаца. Ради одбране југословенских интереса на Јадрану, оформљена је Јадранска стража у Сплиту 1922. године. Аутор не пропушта да скрене пажњу на културолошку димензију ових догађаја, па за то наводи паролу „наше море” коју је Јадранска стража користила и чест назив „Наше море” за кафане и ресторане на југословенским просторима. Други светски рат донео је формирање Независне државе Хрватске, распад фашистичке Италије, Титове тежње за проширењем Југославије и агресију ка Италијанима у Истри, чије су творевине биле фојбе, последица сурових територијалних аспирација тог доба. На Јадрану је наступио период „супарничке изградње нација”. Послератни период означен је као доба напретка у здравству и просвети, време када настају ауто-путеви, развој културе и поморске трговине када процват доживљавају југословенске луке Ријека, Пореч, Сплит и Плоче, а на италијанској страни Трст, Венеција, Равена, Анкона, Бари и Бриндизи. Крај 20. и почетак 21. века аутор карактерише као „распад и уједињење”, крај југословенске идеологије, признавање нових држава и стварање новог политичког и економског савеза, Европске уније. Све ово утицало је на постанак

новог Јадрана, пошто је његов простор дефинисан локалним управама и великим разликама између северних и јужних обала.

На крају је дефинисано питање: да ли је могућа јадранска култура? Савремено доба поставља потешкоће за теорије ове врсте, јер је Јадран добио ново обличје, постао граница, место раздвајања и суживота различитих националних идентитета. Ипак, аутор предлаже и посматрање „регионалне јадранске културе” као наследнице прошлости која се огледа у свим модерним нацијама, закључујући да је „Јадран, пре свега, историја”. Можемо рећи да је управо у оваквим замислима и највећи значај ове студије. Свакако, Иветић је успео да сублимира сва досадашња сазнања о историји Јадрана. С друге стране, представивши богату историју јадранског поднебља, у исти мах је успео и да прикаже идеје о томе како би требало подробније прићи њеној анализи. Будући да је то учинио и уз јасне смернице, са прегршт нових питања и претпоставки, можемо да се надамо да ће једног дана овај подстрек даље утицати на већу групу истраживача.

Марија АНДРИЋ

Rudolf Veronika, *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2023, pp. 903

Вероника Рудолф једна је од представница младе генерације мађарских медијевишта. Ради као сарадница у настави на Факултету друштвених и хуманистичких наука универзитета Етвеш Лорант у Будимпешти. Истражујући односе средњоевропских држава, пре свега Чешке, Аустрије и Угарске, изнедрила је докторску дисертацију, која је постала основ монографије чији је наслов *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között* (Средња Европа у дугом 13. веку. Династичке и владарске везе Угарске, Чешке и Аустрије између 1196. и 1310). Као основни задатак књиге Вероника Рудолф је означила осветљавање односа Краљевине Угарске са Краљевином Чешком и војводством Аустрије (не изостављајући притом везе које је Угарска имала са Штајерском и

Корушком). Спољну политику пре свега посматра у равни династичких интереса, наглашавајући разноликоост средњовековне дипломатије и слике коју о њој поседујемо. Избор посматраних држава ауторка објашњава њиховом географском блискошћу, заједничким развојем и испреплетаним династичким везама. Временске границе које је себи поставила засноване су с једне стране на досадашњим истраживањима, а с друге стране на историјским процесима. Спољнополитичке односе, које она назива спољним везама, посматра од 1196. године. У Мађарској историографији је до тог периода угарску спољну политику обрадио Ференц Мак (Макк Ференс). Међутим, ауторка опажа и чињеницу слабљења Светог римског царства почетком 13. века, које је омогућило вазалима да воде знатно самосталнију спољну политику. Као завршни датум свог излагања ауторка узима 1310. годину, када је у Угарској краљ Карло Роберт постао признати краљ, а у Чешкој је на престо дошла династија Луксембург.

Већ на први поглед јасно је да је реч о резултатима врло исцрпних и детаљних истраживања обимне изворне грађе, издате и неиздате. Међу изворима на којима се заснива монографија о средњој Европи у 13. веку могу се наћи *Аустријска хроника* Томаса Ебендорфера, као и *Пуллавина хроника*. Изворни подаци и донети закључци упоређени су са ставовима богате релевантне научне литературе на мађарском, енглеском, немачком, чешком, словачком и другим језицима. Вероника Рудолф, међутим, резултате досадашњих истраживања допуњује, а у случају супротстављених мишљења углавном директно прихвата неку од теза или конструише своје виђење ствари.

Одабрана тема је на више начина сложена, а задатак ауторке био је још тежи ако узмемо у обзир да је реч о синтетичком приказу догађаја. Како су Чешка, Аустрија, Корушка и Штајерска биле део Светог римског царства, на политику њихових владара из породица Пшемисловића, Бабемберга и Хабзбурга утицали су многобројни испреплетени односи међу различитим политичким јединицама сложеног Царства. Слично томе, ни Угарска династија Арпадовића није била поштеђена сложених односа са својим осталим суседима. Све ове односе је додатно усложњавала борба немачко-римских царева и папа, а немале обрте начинила је и монголска инвазија која је погодила руске кнежевине, Пољску, Угарску и једним делом балканске државе. Ово уједно значи да је ауторка, како би њен текст био разумљив, морала у своје излагање међусобних односа посматраних земаља уплести ове многобројне нити сложених односа разних земаља од Рајне до Литваније. Међутим, може се приметити да је она овај незахвалан задатак успела разрешити и тако

створити једну прегледну слику. Излагање прати хронолошки редослед с великом пажњом посвећеном породичним и родбинским односима разних политичких актера, а пре свих владарских династија.

Прво поглавље под насловом *У подручју утицаја Царства (1196–1214)* (*A Birodalom Vonzásában 1196–1214*) посматра период који је почео крајем 12. века, у време мирних односа између Аустрије, Чешке и Угарске и током кога је дошло до промена у структури Светог римског царства након избора два краља, Филипа Швапског и Отона IV. Промене у Римско-немачком царству омогућиле су већи успон вазала ове сложене државе. У борбама је посебно активан био Отокар I Пшемисл. Близина, величина територије и династичке везе увлачили су и суседну Угарску у унутрашње борбе немачких земаља. Исто тако, сукоби око немачког престола одражавали су се и на односе у династији Арпадовића, пошто су краљ Емерик и његов брат Андрија подржавали различите стране. Резултате и последице завршетка борби у немачким земљама ауторка је сажела у другом поглављу под насловом *Клице непријатељства (1215–1230)* (*Az ellenségeskedés csírái (1215–1230)*). Избегавајући опширно препричавање политичке историје можемо истаћи као новине неке од резултата Веронике Рудолф. Историчарка је повезала боравак њитранског бискупа Јована у Чешкој са спором између прашког бискупа Андрије (1214–1223) и готово целокупног чешког друштва, истичући да је угарски прелат био активан и након 1214. у мање познатој епизоди чешко-угарских односа.

Разлоге погоршања односа између краља Андрије II и аустријског херцега Леополда VI види у активности суседа у унутаругарским борбама на страни славонског херцега Беле. Посебна пажња посвећена је владавини аустријског и штајерског херцега Фридриха II Свађалице, којом се бави посебно поглавље под насловом *Владавина Фридриха II Свађалице (1230–1246) II. (Harcias) Frigyes uralkodása (1230–1246)*. Вероника Рудолф детаљно проводи читаоца кроз велик број угарско-аустријских пограничних сукоба, али и кроз сва бурна дешавања која су ратоборног Бабемберга доводила у сукоб с готово свим његовим суседима, и на крају до губитка херцештава 1236. године. Захваљујући вештој дипломатији херцег је успео да врати своје позиције и да учествује у борби против Монгола, који су 1241. напали Угарску. Разлог његовог деловања и одласка у помоћ Угарској ауторка види у чињеници да је препознао опасност и да му је намера била да на угарским територијама заустави инвазију која је претила и његовим земљама. Упркос даровитости коју је показао у дипломатији и ратовању, Фридрих II Бабембершки погинуо је 1246. године у бици на Лајти, што је довело до великог преокрета. Наиме, своје земље

је оставио без наследника. Јагму око бабембершког наслеђа прати следеће поглавље под насловом *Бабембершко наслеђе (1246–1261)* (*A Babenberg-örökség (1246–1261)*). Међу претендентима на земље Бабемберга налазили су се и чешки и угарски краљ. Премда је краља Вацлава I ометала побуна сина, будућег краља Отокара II, 1248. године, а министријалци у Аустрији су се знатно осамосталили, краљ Бела IV није заузео суседне бабембершке земље. Надметање између две стране, које је трајало од 1251. до 1254. године, завршено је тако што је чешком краљу припала Аустрија, а угарском краљу Штајерска. Рудолфова детаљно разматра угарску управу у Штајерској и према својим истраживањима сматра како је угарски краљ територијом управљао настојећи да се прилагоди старијим институцијама. Међутим, сматра да је до промена дошло након побуне 1258. године, када је славонског бана Стефана из рода Гуткелед заменио краљев син, херцег Стефан. Нови управник области се окружио својим људима, што је довело до побуне која је окончала угарску власт на овим просторима негде око 1259. године. Поједини моменти у вези са српском средњовековном прошлoшћу појављују се у већој мери у поглављу *Чешко-угарски савез (1261–1270)* (*Cseh-Magyar szövetség (1261–1270)*). Премда спомиње изворе који бележе деловање српских снага у бици код Кресенбруна 1260. године, ауторка од српске литературе користи мало тога. Сматра да у делу о свадбеним свечаностима краља Отокара II и Кунигунде, унуке краља Беле IV, након закључења мира, *Римована хроника* не помиње краља Уроша I. Сматра да се под *der kunig von Razen*, присутним на венчању, и то заједно с краљем Србије, не крије краљ Рашана, већ син руског кнеза Данила Романовича, Лав Данилович. Према томе, ауторка допуњава мишљење издавача *Римоване хронике*, Земилаера. Премда јој основна тематика нису угарски односи са балканским суседима, треба приметити да ауторка у овом питању ретко консултује српску историографију, која би пак слику, без сумње, учинила потпунијом.

Посебно поглавље *Стефан V и Отокар II (1270–1272)* (*V. István és II. Ottokár (1270–1272)*) бави се променом односа између династије Пшемисловића, на чијем је челу стајао Отокар II, и Арпадовића, на чији је престо 1270. године сео Стефан V. Период је обележен угарско–чешким непријатељствима, која је ауторка детаљно представила. Односе две династије и њихових држава ауторка посматра истовремено и из угла угарске унутрашње политике, коју карактерише сврставање присталица покојног краља Беле IV уз чешког краља. Несугласице између два владара окончане су закључењем мировног уговора у лето 1271. године, којим је обухваћен и српски краљ Урош I. Поглавља која следе углавном се

баве односима угарског краља Ладислава IV и чешког краља, на које је значајан утицај имао развој хаотичних прилика у Угарској, као и у Чешкој, у последњим годинама владавине краља Отокара II – *Слом Отокара II (1272–1278) (II. Ottokar bukása (1272–1278))*.

Размирице великашких породица увлачиле су у сукобе и суседне владаре који су имали улогу подршке аспирацијама појединих аристократских породица. Сличним разлозима објашњава то што је Хенрик од Гизинга убио херцега Белу Ростиславића. Међутим, како ауторка доноси први пут податке о сукобу чешке и угарске стране 1273. године, увиђа да су великашке групе своје размирице ипак оставиле по страни када је Угарска ушла у рат против Чешке због пограничних напада. Слом краља Отокара II ауторка је реконструисала уз расплитање замршених односа у Царству након избора Рудолфа Хабзбуршког за немачког краља. Расплет је донела битка код Дирнкрута 1278. године, која из угла чешке историје чини својеврсну прекретницу. Ауторка је због тога приликама после смрти Отокара II, које су ослабиле дотадашњи положај Чешке, посветила посебно поглавље, насловљено *Након смрти Отокара II (1278–1282) (II. Ottokar halála után (1278–1282))*.

Као значајну промену у региону Рудолфова истиче долазак Алберта Хабзбуршког на чело Аустрије, Штајерске и Корушке, које му је у феуд дао краљ Рудолф I, а на чијем је челу према суседима наступао ратоборно. Услед пограничних сукоба са Кесегејевима (Гизинговцима) дошло је до погоршања односа између Угарске и Аустрије, што је описано у поглављу *Од пријатеља непријатељ, од непријатеља пријатељ (1282–1291) (Barátból ellenség, ellenségből barát (1282–1291))*. Посебна поглавља имају циљ да представе борбе које су омогућиле долазак Алберта Хабзбуршког на немачки престо – *Пут Алберта Хабзбуршког до немачко-римског трона (1291–1301) (Habsburg Albert útja a német-római trónra (1291–1301))*, односно околности и тешкоће које је требало да савладају династије Луксембурга и Анжујаца како би се устоличиле на чешком и угарском престолу – *Уздизање нових династија (1301–1310) (Új dinasztikák felemelkedése (1301–1310))*. Може се рећи да ова поглавља доносе синтетски приказ унутрашњих сукоба и спољашњих утицаја у чешким и угарским борбама за престо, посебно када је реч о устоличењу краља Карла Роберта у Угарској. Резултати целокупне монографије су прегледно сажети у једном поглављу на крају књиге.

Вредно је истаћи да је ауторка узимала у обзир потребе читалаца када на крају књиге, као додатке, доноси пописе личности које су учествовале у појединим ратним дешавањима, списак најважнијих извора

са њиховим карактеристикама, хронолошки преглед догађаја и генеолошке таблице. На овај начин читалац се у сваком моменту може лако снаћи у замршеним породичним и династичким везама, односно на прегледан начин стећи слику о појединим дешавањима. Пошто су се борбе суседних држава Угарске, Аустрије и Чешке одвијале неретко на границама, поред слабо познатих мањих места која су се налазила у шаренилу разних поседа, историјско-географске карте на крају књиге омогућавају читаоцу да се оријентише у простору расцепканих поседовних односа Немачко-римског царства.

Избегавајући напорно навођење догађаја политичке и дипломатске историје, на крају вреди скренути пажњу на један интересантан моменат у вези са српском прошлошћу, који српска историографија углавном превиђа. Наиме, Вероника Рудолф доноси податке о борби за угарски престо након смрти краља Андрије III, у којима је био активан и бивши српски краљ Стефан Драгутин. Понавља закључак, одраније присутан у мађарској историографији, према коме је бивши краљ Стефан Драгутин оженио једног од својих синова ћерком осамостаљеног ердељског војводе Ладислава Кана (страна 584). Премда у тексту Рудолфове ова епизода српско-угарских односа нема велику тежину, сматрамо да је она прихватљива. Познато је да је папски легат Гентил упозорио војводу Ладислава пре 25. децембра 1309. године да одустане од споразума са краљем Стефаном и да његовом сину не да своју ћерку за жену све док не прихвати римокатолички обред. Пошто се Ладислав Кан, између осталог, и о то упозорење оглушио, папски легат му је запретио екскомуникацијом у Пожуну 25. децембра исте године. (Ауторка се ослања и на закључке румунске историографије о позадини овог брака. А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859, 823–825. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, in: *Scriptores rerum Hungaricarum* I, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937, 486. *Anjou-kori oklevéltár* II, szerkesztette Kristó Gy., Budapest–Szeged 1992, 345–346, no. 789, 790. Поред зборника на које се позвала ауторка, консултовали смо и снимак повеље папског легата од 25. децембра 1309. године у Мађарском националном архиву (MNL OL, DF 289198)). Сматрамо да би ови подаци били врло вредни уколико би се уклопили у оквире опште историје српског средњег века или евентуално допунили неким новим закључцима у светлу српско-угарских средњовековних односа.

Завршавајући приказ књиге о везама Угарске, Аустрије и Чешке из пера Веронике Рудолф, можемо рећи да је реч о врло квалитетном синтетичком прегледу тринаестовековне политичке историје средње Европе, која може послужити као пример сличним подухватима, а свакако

и као користан и поуздан приручник приликом обраде различитих сродних тема. Превод књиге *Средња Европа у дугом 13. веку* на енглески језик био би захтеван, али користан подухват који би резултате ове обимне монографије приближио истраживачима којима је мађарски језик мање познат.

Ненад ОБРАДОВИЋ

Александар Узелац, *Од Урала до Цариграда. Монголски поход на Европу (1236–1243)*, Историјски институт, Београд 2023, 413 стр.

Војни и политички утицај Монгола на прилике у југоисточној Европи током 13. и 14. века, једна је од главних области истраживања Александра Узелца, научног саветника Историјског института у Београду. У том контексту, умесно је подсетити да је Узелац аутор монографије *Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* (Београд 2015), као и више радова из наведеног истраживачког корпуса. У најновијој књизи *Од Урала до Цариграда. Монголски поход на Европу (1236–1243)* Узелац сагледава економске, демографске и политичке последице монголске експедиције на Европу тог времена. Као што сâм наслов сугерише, овом студијом је обухваћено широко географско подручје, и то од реке Урал као полазне тачке похода, преко руских кнежевина, пољских земаља, Угарске и земаља европског југоистока, закључно са Цариградом. Што се тиче структуре, књига садржи предговор, осам главних поглавља организованих по хронолошком реду, резиме на енглеском језику, коришћену библиографију и општи регистар.

Како аутор наводи (*Предговор*, стр. 9–10), досадашња изучавања наведене тематике имају претежно парцијалан карактер, па је примарни циљ ове студије сагледавање монголског похода као целине. Монографија аустријског историчара Густава Стракош Грасмана (*Der Einfall der Mongolen im Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893) први је подухват тог карактера, те и данас представља полазиште у изучавању ове теме. Међутим, треба узети у обзир да је ова књига објављена још крајем 19. века, па су самим тим њени закључци у знатној мери превазиђени. Више пажње Узелац је посветио радовима новијег датума, међу којима се, поред општих прегледа монголске историје, истичу

прилози руских, украјинских, мађарских, пољских и других истраживача. У том погледу требало би споменути Питера Џексона, Романа Хауталу, Александра Мајорова, Михала Холешчака и др.

У уводном поглављу (*Уводне напомене*, стр. 11–26) Узелац се бави термилошким проблемима које носи транскрипција средњовековних личних имена и географских назива. Потом доноси преглед коришћених извора, као и опште напомене о почецима и устројству Монголског царства. Прва два поглавља (*Пролог: Монголска западна експанзија (1206–1235)* и *Наговештаји олује (1221–1237)*, стр. 27–84) замишљена су као увертира у збивања која су претходила монголском походу на Европу. Реч је о дешавањима која обухватају период од проглашења Темучина за „Чингис-кана” 1206. до званичне одлуке о покретању монголске војне, донете на курултају 1235. Посебна пажња посвећена је руском поразу на Калки (1223) и првим вестима о Монголима које су преко доминиканских проповедника стизале у Западну Европу. Наредно поглавље (*Поход: Источна Европа (1236–1240)*, стр. 85–128) бави се догађајима од поковавања Поволшких Бугара (1236–1237) преко пустошења североисточних руских кнежевина (1237–1238) до освајања Кијева и других јужноруских градова (крај 1240. и почетак 1241), чиме се Монголима отворио пут ка Пољској и Угарској. У оквиру поглавља *Непријатељ пред вратима (1238–1241)* (стр. 129–168) аутор се осврће на прилике у средњоевропским земљама уочи самог похода, уз посебан нагласак на улогу Кумана као популационог и војног фактора у одбрани Угарског краљевства (стр. 151–161).

У шестом поглављу (*Поход: Централна Европа (1241–1242)*, стр. 169–252), Узелац подробно испитује изворне вести о монголским нападима на пољске земље и Угарску, који су резултирали биткама на Легницком пољу и обали реке Шајо (почетак априла 1241). Аутор пажњу поклања и вестима о пограничним војевањима монголских одреда са чешким и аустријским трупима, затим неуспелим плановима о покретању крсташког похода на Западу и разлозима монголског повлачења из Паноније. Темелан осврт на ток и последице монголског упада у југоисточну Европу (што се нарочито осетило на тлу Бугарске, а нешто мање у држави Немањића и Латинском царству) доноси поглавље *Поход: Југоисточна Европа (1242–1243)* (стр. 253–280). Дужна пажња је усмерена на последице битке код Кесе Дага (26. јун 1243) када су Монголи покорили Иконијски султанат у Малој Азији и на тај начин проширили свој утицај до граница Никејског царства (стр. 268–272). О непосредним последицама похода аутор говори у последњем поглављу

под називом *Епilog: После олује (1243–1261)* (стр. 281–320). Ту се најпре осврће на прилике у Угарској након повратка краља Беле IV у Будим, а уз то и на краљеве односе с аустријским и руским суседима. Највећи део поглавља говори о папским мисијама упућеним монголским главарима и успостављању дипломатских односа између Монгола и Латинског царства у Цариграду (стр. 297–320).

Поред синтетичког приказа монголске војне, А. Узелац дотиче се и низа питања о којима и даље постоје извесна спорења у научним круговима. Једно од најважнијих тиче се главних разлога који су довели до монголског повлачења из Угарске. Прво, аутор прихвата новију тезу да одлука о томе није била условљена вешћу о смрти врховног кана Огедеја крајем 1241, чиме одбацује тзв. „политичку теорију” о монголском повлачењу из Паноније (стр. 237). Да је та одлука донета пре канове смрти, указује и ограничен домет прекодунавске експедиције с почетка 1242. Наиме, деловање монголске армије уз саму обалу Дунава било је стратешки осмишљено, како би војницима био омогућен повратак на леву обалу реке пре почетка пролећа. Тиме су предупређени неповољни временски услови изазвани отапањем леда, што потврђује да Монголи нису имали намеру да се задржавају на левој обали Дунава. С друге стране, водећи се казивањима појединих извора, аутор прихвата неке друге теорије које говоре о недовољном војном капацитету и монголској намери „поступног освајања” (стр. 239–240). Поставља се и питање укупног броја монголских снага ангажованих у европском походу. Узимајући у обзир учешће на другим бојиштима и логистичке недостатке који су ограничавали мобилизацију већег броја ратника, аутор процењује да под командом Чингисовог унука Батуа није било више од 50.000 људи (стр. 88).

Посебну пажњу привлачи разноликост коришћеног изворног материјала, како у погледу типологизације, тако и поводом питања порекла извора. Када је реч о наративним врелима, аутор се ослањао на казивања персијских и кинеских службеника Монголског царства (Џувејни, Рашид ад-Дин, компилација *Јуаниши*), затим других источњачких писаца који су стварали изван монголске сфере утицаја (Ибн ал-Асир, Бар Евројо). Од знатне вредности су и сведочанства руских летописа, првенствено Лаврентијевског, Ипатијевског и Новгородског првог. Међутим, највише података доносе западноевропски извори, међу којима се истичу дела Руђера Варадинског, Томе Сплитског, као и извештаји папских изасланика који су боравили на дворовима монголских главара. Посебну пажњу завређују сведочанства фрањевца Јована Плано Карпинија и његових

пратилаца. Поред тога, неизоставна је и богата епистоларна грађа, између осталог сачувана у појединим хроникама, попут *Велике хронике* Матеја Париског, али и у другим збиркама извора, као што је тзв. *Отобојренска колекција*. Приликом анализе изворних вести, истраживач се неретко суочава с ризицима који проистичу из саме природе текста и/или хронолошке удаљености од конкретног догађаја. То је нарочито уочљиво на примеру наративних извора. Особен пример је седма књига *Анала или хроника славног Пољског краљевства* Јана Длугоша из друге половине 15. века, која представља најиздашније сведочанство о монголском упаду у пољске земље. Узелац са извесним опрезом приступа Длугошевом казивању, мада не пропушта да укаже на веродостојност информација, које се у мањој или већој мери могу контролисати сведочењима старијих извора.

Вреди истаћи да је књига додатно обогаћена илустративним материјалом, који укључује портрете појединих личности, представе важнијих битака и ауторову збирку фотографија на којима су приказане релевантне географске локације. У том смислу, за дизајн корица изабрана је илустрација из средине 14. века, тј. приказ битке на Легницком пољу. Посебно треба издвојити прилоге у виду родословних таблица, који пружају јаснији увид у сродничке везе међу личностима представљеним у књизи. Сходно томе, читаоцу би користио прилог у виду хронолошког прегледа, нарочито када се има у виду да је анализирани период испуњен многобројним дешавањима. С друге стране, похвално је то што регистар садржи вишејезичне називе појединих места у оригиналној транскрипцији.

Напоследку, ваља нагласити да је књига А. Узелца важан допринос српској историографији о средњем веку, а поготово историографијама земаља у којима изучавања различитих аспеката монголског продора у Европу (1236–1243) имају знатно дужу традицију. У том контексту, издање књиге на енглеском језику омогућило би бољу приступачност њених резултата у иностраним научним круговима. На тај начин би се отвориле нове перспективе даљег проучавања ове важне и занимљиве теме.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

**Драгана Амедоски, Сумарни дефтер Крушевачког санџака
из 1516. године, Историјски институт, Београд 2023, 787 стр.**

Новим издањем *Сумарног дефтера Крушевачког санџака из 1516. године* проширено је издаваштво Историјског института, у оквиру познате едиције *Извори за српску историју*, још једним важним историјским извором из раномодерног периода. Издавачки подухват одабира и обраде једне архивске јединице из мноштва архивских материјала из Архива Председништва владе Републике Турске (Истанбул), и то из фонда пописних дефтера (*tapu tahrir*) не представља једноставан чин, али увек означава прегалачки подухват који са радошћу дочекује најшира читалачка публика и са великом позорношћу пропраћа ужа стручна јавност. С обзиром на досадашњи рад ауторке овог издања Драгане Амедоски, више научне сараднице Историјског института, издавање једног интегралног извора османске провенијенције – поље у ком је присутна већ петнаестак година, посвећен територији Крушевца, о коме већ дуже од једне деценије објављује научне радове и изворну грађу, представља очекивани искорак у презентовању научној јавности једног опсежног интегралног изворног материјала, у пуном научном капацитету.

У високо развијеном бирократском систему Османског царства контрола на бројним територијама које су му припадале подразумевала је и непосредну контролу над становништвом која је, између осталих механизма управе, остваривана и преко периодичних спровођења општинских пописа људства, тиме и њихових капацитета и непокретних добара, као и прихода као крајњег циља пописивања. Приходи су, између осталог, процењивани у складу с производним могућностима прединдустријског друштва и традиционалне економије у оквирима војног устројства Османског царства, као и општим методама управе, обичајним нормама и начелима кодификованим у законодавству, које се развијало, нормирано под називима *султанови закони*, односно *османски закони* као најчешће коришћене оновремене синтагме. Резултат такве делатности је настанак више од хиљаду данас сачуваних пописа *tapu tahrir* провенијенције који се деле у више поткатегорија, у зависности од намене, од којих су најпознатији опширни пописни дефтери (*tapu tahrir*), као и њихове сажете верзије познате под називом сумарни (*icmāl*), односно збирни пописни дефтери. Управо последњој врсти ових извора припада дефтер бр. 55 из фонда пописних дефтера Архива Председништва владе Републике Турске

у Истанбулу (ВОА, TD 55) објављен у оквиру књиге коју овом приликом представљамо јавности. Не треба посебно наглашавати да ови извори чине темељни основ за проучавање више историјских појава, посебно у домену друштвене и економске историје током периода од 15. до почетка 17. столећа.

Одабир публикавања сумарног дефтера за Крушевац из 1516. године важан је подухват из више разлога. У српској историографији се дуго осећа недостатак критичких издања османских извора који покривају области централне Србије. Публикација пред нама представља прво интегрално издање извора, из серије пописних дефтера, који у потпуности обухвата целину Крушевачког санцака као једне од бројних војно-управних јединица Османског царства. Раније важно издање хронолошки старијег, и притом, непотпуног дефтера с половине 15. века (Олга Зиројевић, Исмаил Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време владавине Мехмеда II (1444–1446), Врањски гласник* 4, 1968), омогућио је тек увид у мањи део овог санцака. Како за област Крушевца све до пописа из 1516. године не располажемо другим пописима такве врсте, издање пред нама добија на посебној важности, јер се ради о најранијем сачуваном целовитом попису ове области.

Оригинални рукопис, сачињен од 158 страна, настао приликом спровођења општег пописа санцака Крушевац (Alaca Hisar), сачуван је, нажалост, једино у сажетој верзији. Познато је да је 1516. године завршен попис и Смедеревског санцака који је пак сачуван искључиво у форми опширног дефтера. Како су оба пописа извршиле исте особе (Мухамед, син Ахмедов, као писар, и Махмуд, син Абдулвацидов, као емин пописа), може се заузети чврст став да су постојећи рукописи рађени према истоветним начелима и упутствима, те да се на извештај начин могу посматрати као међусобне допуне у погледу канцеларијске праксе састављања пописа. Тиме заинтересованима омогућавају и важан дипломатички увид у формалне структуре одговарајућих пандан-свезака, а данас несачуваних рукописа за области Крушевца (опширна) и Смедерева (сумарна верзија). Рукопис је састављен према обрасцу класичне прерасподеле пописаних прихода целокупног санцака распоређених у односу на адресу притежаваоца средстава коме су приходи били намењени, пратећи хијерархију власти и војно-управних органа. На почетку рукописа налази се попис хасова султана, где су спадали важни рудници Плана и Заплана с припадајућим местима, затим пиринчана поља Крушевца и Параћина, као и структурно засебан попис влаха овог санцака у областима Крушевца и Петруса. Пописом хасова крушевачког санцак-бега, који му следи,

обухваћена су нпр. најважнија градска средишта – Крушевац, Прокупље и Лесковац и његовом хасу припадајућа места у више нахија. Следећу, уједно највећу целину рукописа, представља попис зеамета и тимара, који су доследно организовани према нижим управним јединицама – нахијама. Рукопис закључује попис војнука и њихове резерве, искључиво у форми бројчане вредности без именске номинације, али за њих поуздано знамо да су традиционално били попуњавани из редова локалних хришћана. Упутно је навести области (нахије) Крушевачког санцака: Крушевац, Козник, Петрус, Бован, Прокупље, Куршумлија, Дубочица, Пољаница и издвојена област Изморник у Косовском Поморављу, уз области два поменута рударска средишта у басену Копаоника.

Карактеристикама и садржини рукописа ауторка посвећује засебну пажњу у уводној студији која претходи издању извора. Засебно су обрађена питања *Турски пописни дефтери* (стр. 9–12) и *Дефтери Крушевачког санцака* (стр. 13–16), уз осврт на раније студије и резултате допуњене налазима приликом обраде извора пред нама. Квалитетна запажања о језику текста презентована су у секцији *О особинама извора* (стр. 17–21). Садржина рукописа представљена је у оквиру поглавља *Структура дефтера* (стр. 22–23) и *Расподела лена* (стр. 24–48). Укупно је забележен 31 зеамет који користе муслимани, уз један недодељен. Тимара је укупно било 577, од чега је највећи број (445), очекивано, имао муслиманске власнике, уз 45 хришћанских (9%), девет мешовитих и 78 недодељених у тренутку израде сумарне верзије дефтера. Попис бележи и тимаре посадника тврђаве Козник (13), али и Ресаве (14), иначе припадајуће простору Смедеревског санцака. Структура и расподела свих зеамета и тимара дата је у прегледној табели у оквиру самог поглавља како би се систематизовали подаци на једном месту.

У делу *Антропониција дефтера ТД 55* (стр. 49–53) посвећена је позорност анализи око 280 различитих муслиманских и хришћанских мушких имена заступљених у рукопису. Половина тог броја чинила је корпус хришћанског ономастикона, те ауторка долази до закључка, што потврђују и бројне друге студије, да су народна, тј. словенска имена, заступљенија (70%) у односу на имена календарског постанка. Најобимније поглавље представља *Топониција дефтера* (стр. 54–121), што је уједно најзахтевнији задатак приређивања ових извора. Како попис садржи око 1350 топонима распоређених на територији данашње централне и југоисточне Србије, извесно је да је у питању веома садржајан топономастички извор. Многи називи су до данас остали непромењени, или су опстали у благо промењеном облику. Убикација је, међутим, била

условљена и читањем топонима уз повремене комбинације потенцијалних консонаната и вокала из арапског писма, којим су бележени стари, данас ишчезли словенски називи, и повезивањем таквих облика с бројним микротопонимима садржаним у каснијим географским картама или локалним студијама. Сложеност и величина истраживаног простора, посебно уз недостатак упоредивих средњовековних извора, подразумева и оправдана ограничења. Не може се очекивати да резултат буде исказан у аутентичној номинацији и потпуној убицираности свих топонима, те свакако треба оставити и простор за извесне, минималне корекције и допуне у будућим истраживањима. Ауторка је сваки топоним обрадила кроз припадајућу област у оквиру табеларног приказа дајући назив према турском облику и савременом називу или просторном положају. Табеле садрже и прегледне податке о броју уписаних кућа, броју нежењених, удовица и муслимана, као и броју мезри (пустоселина), уколико их је неки топоним садржао, уз крајњи збир прихода. Убикације прате и засебне историјско-географске карте, израђене у сарадњи са Дејаном С. Радисављевићем, које се налазе у посебном одељку на крају књиге. Може се још истаћи да су у овом поглављу обрађени подаци о становништву с посебним статусом, у које су убрајани војници, власи и дербенције.

Издање извора организовано је на троструки начин, чиме постаје доступан свим читалачким круговима, како у земљи, тако и у иностранству. Најпре је презентован оригинални османски текст дат у форми латиничне транскрипције на турском језику, који почиње краћим уводом у попис, писан по правилу на арапском језику (*Латинична транскрипција дефтера*, стр. 123–320). Следи га идентично издање извора у преводу на српски језик (*Превод дефтера*, стр. 321–591). На крају су донети снимци самог извора (*Факсимили*, стр. 593–672). Такав приступ у критичком објављивању изворног материјала сматрамо, не само пожељним, већ и неопходним, јер се тиме подиже квалитет публикације и она постаје доступна и различитим корисницима текста. Напослетку, таквим приступом ауторка омогућава интеракцију са извором и непосреднију контролу над презентованим материјалом. Уобичајеним сажетком, у овом случају на енглеском језику – *Summary* (стр. 673–676), и груписањем најзначајнијих појмова и термина у посебном делу насловљеном *Речник термина* (стр. 677–683), закључени су главни делови публикације.

Књига је опремљена критичким апаратом, који чине *Библиографија* (стр. 684–693), историјско-географским делом *Карте* (стр. 694–712), којих има 11, са укупно 15 табела и два графика у оквиру одговарајућих

поглавља или целина. С обзиром на велики број забележених ономастичких података и топонима у рукопису, опсежан *Регистар имена* (стр. 713–728) и *Регистар географских назива* (стр. 729–786) омогућавају брзо и прегледно претраживање објављених података. На самом крају књиге налази се краћа *Белешка о аутору* (стр. 787).

Одлуком да објави први целовит попис Крушевачког санџака из 1516. године Драгана Амедоски је ставила пред себе изазован и комплексан задатак научне обраде једног темељног историјског извора. Презентовани текст омогућава први непосредни увид у целину једног простора за који дуго није било основних изворних сазнања. Изузев градских и рударских средишта, чији су помени нешто чешћи у оновременим изворима, без обзира на њихову провенијенцију – уз ретке помене појединих сеоских насеља у малобројним средњовековним документима, у приређеном извору први пут су забележени називи многих данашњих места. Висок постотак убицираности топонима указује јасно на историјски континуитет простора. Овим издањем, сматрамо, омогућава се значајан истраживачки подстицај, и припремљен је терен за студије које ће се, верујемо, ускоро појавити, а у којима ће књига чинити неизоставну референцу. На крају можемо истаћи наду да ће овај успешан подухват, чиме су постављене основе за даљи рад, охрабрити ауторку да се убрзо посвети још изазовнијем задатку и објављивању првог опширног пописа Крушевачког санџака из 1536. године.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

Le relazioni „ad limina” dei vescovi di Cattaro alla Santa Sede (1592–1708) / Izvještaji „ad limina” kotorskih biskupa Svetoj stolici (1592–1708), Documenta Vaticana historiam Montis Nigri spectantia I. / Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I, prikupio i priredio dr Antal Molnar, prijevod latinskih i talijanskih izvora dr Milica M. Kisić, dr Dejana Vasić i Sandra Dučić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2022, 419 str.

Збирка извора *Izvještaji „ad limina” kotorskih biskupa Svetoj stolici (1592–1708)* објављена је 2022. године у новој едицији *Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I* и представља производ сарадње између Историјског института Универзитета Црне Горе и др Антала Молнара, директора Историјског института у Будимпешти. Истраживање у Ватикану и транскрипцију овде објављених докумената обавио је др Антал Молнар, приређивач збирке која се налази пред нама. Сви документи дати су у оригиналном облику, на латинском и италијанском језику, као и у преводу, који су начинили др Милица Кисић, др Дејана Васић и Сандра Дучић. Језичка уредница овог издања је проф. др Катарина Митровић, а предговор је написао др Радослав Распоповић, председник Уређивачке комисије Историјског института у Црној Гори.

Аутор предговора је истакао значај коришћења „архивског наслеђа” европских земаља, на тај начин указавши да је одговоре на нека питања из историје данашње Црне Горе могуће пронаћи само у међународним архивима. Том приликом је скренуо пажњу на успех пројекта *Monumenta Montenegrina*, када су у више томова прикупљени и објављени средњовековни извори из историје Црне Горе. Издање извештаја которских бискупа, које овде представљамо, аутор предговора оцењује као „рукавац” поменутог пројекта. Напомиње и да је та збирка историјске грађе при приређивању замишљена као први том едиције *Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore*, па изражава наду да ће се публикација извора у сличном духу и наставити.

Приређивач ове збирке др Антал Молнар написао је увод у којем је дао сажету историју Которске бискупије, њеног настанка, организације, територије коју је обухватала и улоге коју је имала у Бокоторском заливу, али и на ширем Јадрану. Ти подаци умногоме олакшавају разумевање самих извора и представљају темељну основу за даљи приступ њиховој анализи. Указано је и на различите ставове који су у науци владали према овим изворима. Извештаји бискупа откривени су почетком 20. века,

када су и делимично објављивани, али је њихово изучавање у периоду од тридесетих до шездесетих изгубило на значају, да би крајем 20. века уследио период озбиљнијег интересовања за *ad limina* извештаје. Они представљају писане реферате о стању у дијацезама. Њих су бискупи односили у Рим приликом похода у папску престоницу, у коју су одлазили ради учествовања у митрополијским саборима, који су од 8. века постали обавезни и за бискупе ван Рима. Од тада се бискупска визитација назива „походом на прагове апостолских првака Светог Петра и Павла” или „походом на прагове” (*ad limina*). Поред поменутих информација, аутор је дао и критичку анализу извора које је за ову збирку сакупио, а то уједно представља и најдрагоценији део увода.

Начињена је табела у којој је приказано свих седам которских бискупа за период од 1581. до 1708. године, као и њихове визитације почев од 1592, које су обављане сваке треће године, и подаци о томе да ли су имали прокуратора. Како су визитације пропуштене само шест пута, закључено је да су которски бискупи били међу савеснијима у испуњењу ове обавезе, што је објашњено јаком везом с Римом и финансијском помоћи која је одатле пристизала. Уколико су били спречени да изврше ту обавезу, бискупи су писали молбе за именовање прокуратора, који су визитацију обављали у њихово име. У случају епидемије или немаштине, тражили су одлагање похода. Прво званично упутство за састављање ових извештаја написано је 1725. године, а до тада су се бискупи ослањали на објављиване предлошке својих претходника у другим бискупијама. Аутор увода оцењује да је највреднији део которских извештаја минуциозан опис црквених институција у граду, али не пропушта да истакне значај приказа финансијског стања и економских потешкоћа изазваних сукобима бискупа и редовника.

Препознајући важност упутства других истраживача, према којима ове извештаје треба проучавати заједно са записницима с процеса бискупских именовања, приређивач ове збирке је у уводу навео најбитније податке о тој врсти извора. Током те процедуре, саслушавана су два или четири сведока која су давала разне информације о кандидату. Читав процес имао је програм питања која су постављана сведоцима, а аутор увода наводи свих тринаест таксативно. За которске бискупе сачувана су само четири записника са процеса, а њихове сигнатуре аутор даје у засебној табели, што умногоме олакшава рад истраживачима. Такође, дат је и списак свих сведока из ових записника, њихово порекло и занимање. Као додатак овоме, у публикацији је приређено осам изјава сведока из процеса из 17. века.

Документи су приређени у хронолошком редоследу, означени су бројевима уз податак о томе да ли је извештај написао бискуп или

прокуратор, као и која трогодишњица визитације је по реду. Уколико су уз извештај бискупа дати и додатни документи, попут писама, меморандума или одговора конгрегације, извори су означени бројем и алфабетом. Осим ових података, наведен је и датум с оригиналног документа, а уколико он није уписан, приређивач је уз извор приложио датум његовог представљања. Такође, уз текст извора наведена је и сигнатура фонда Конгрегације концила (*Congregazione del Concilio*) под којом се извештај чува у Апостолском архиву Ватикана (*Archivio Apostolico Vaticano*). У уводу је напоменуто да није урађена транскрипција записа које су на полеђини извештаја оставили службеници конгрегације, али су дате напомене уколико је друга особа нешто прибележила у маргини. Текст је рашчитан, па су слова „у” и „в” писана према изговору на латинском језику, али је слово „и” писано уместо „ј”. Извештаји и пропратни документи приређени су у формату рукописа, са знацима од које речи почиње пагинација оригинала, с обележјима предње и задње стране документа (*recto/verso*). Треба напоменути да нема снимака оригиналних докумената, што не сматрамо недостатком ове збирке.

У оквиру додатка приложена су поменута сведочења о Которској дијалекти на саслушањима за именовања бискупа. Збирку прати и списак литературе значајне за ову тему, као и попис бројева томова извора у којима се приређени извештаји чувају, са наведеним скраћеницама за фондове које су коришћене у њиховом цитирању. Приложен је и сумарни списак свих извора са датумима и њиховом нумерацијом, што олакшава сналажење у збирци. На самом крају налази се индекс личних и географских имена, која су распоређена по абecedном реду. Индекс је састављен на изворном језику, док је у загради приложен превод.

На крају, треба закључити да научни допринос овог издања није мали. Извештаји далматинских бискупа одавно су означени као значајни за историју Далмације, па и публикације ових извора нису изостале. С друге стране, то не можемо рећи за извештаје которских бискупа, чија су ранија издања углавном била фрагментарна. Први пут имамо пред собом целокупан текст извештаја, праћен допунским документима и критичком анализом, што ће засигурно подстаћи истраживаче да се темељно посвете овој теми, па се надамо и наставку овог пројекта у сличном духу.

Марија АНДРИЋ

Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023, pp. 577

Продукција монографских синтеза о темама раномодерне историје централноевропског региона није велика, нарочито оних које се на врло директан начин дотичу историје области у нашој земљи. Ту одлику наводимо тек као прву од многих с којом се може отпочети представљање ове књиге српском говорном подручју. У питању је бриљантно дело француског историчара млађе генерације Бењамина Ландона (1982), који се већ више од једне деценије фокусирано бави политичким, друштвеним и економским темама осамнаестовековног, хабзбуршког Баната. Његово истраживање усмерено је на историју царских институција и административних мера с једне стране, те на резултате и последице које су те мере имале по живот локалног становништва с друге стране. Досадашњи његови чланци о катастарској реформи и просторном уређењу Баната, манфестацијама колективних идентитета попут етничитета и нације, те о историји села и елита, сведоче о ширини његових интересовања. Књига коју представљамо је синтеза поменутих резултата, али и многих других, и могла би се описати као дело широког захвата и дубоког разумевања. Њена компликована структура ипак оправдава тежњу ка свеобухватном, али и минуциозном сагледавању друштвених појава. Њихове манифестације су само полазиште, док је крајњи циљ разумевање дугорочног ефекта по културну, политичку и производну свест свих учесника у историјском процесу. Нећемо погрешити ако предочимо читаоцима и то да аутор надилази приступ класичне историографије засноване на чињеницама, који се задовољава више или мање површним интерпретацијама. Много више од тога, уз помоћ социоантрополошког метода, тежи спознаји тоталитета друштвенополитичке историје, каткад се приближавајући дискурсима филозофије историје. Да је „друштвени имагинаријум” предмет његовог истраживања показују наслови поглавља у књизи: 1. Управљати Банатом и његовим *нацијама*, 2. Колонизација, 3. Облици дијаспоре, 4. Конфесионализација, 5. Политика нација и политичке нације.

Како је опсег тема којима се аутор бави у књизи изузетно широк, одлучили смо да почнемо од њеног краја и најпре прикажемо резултате до којих је у својим исцрпним истраживањима дошао. Главно питање на које покушава да одговори гласи: Да ли је улога хабзбуршке власти у провинцији *Темшиварски Банат* била пресудна за обликовање етничких

(не националних) идентитета у 18. веку? Истраживањима је утврдио постојање црвене нити у политици хабзбуршке управе у Банату, очитоване у упорном и систематичном напору администратора да заснује систем разлика на основу којих ће разграничити народе у простору према етно-конфесионалном моделу, па чак их и хијерархизовати у њиховим правима. Резултат те политике била је фрагментација идентитета и готово потпуно одсуство стапања различитости у Банату. Екстремну фрагментацију на тако малом простору сматра локалном специфичношћу (посматрано из угла других области и држава тог доба), те директном последицом концентрације моћи у рукама администратора. Да резимирамо. Закључак се односи на тумачење појма „нације”, којим су просвећени администратори баратали у свом вокабулару, гласи – „Нација је била конципирана као тело чије име није било много важно”, иако је чињеница да су оне имале етничка имена. На територији Баната постојале су „илирска”, „бугарска” и „грчка” нација и свака је подразумевала контингент одређених права и привилегија са дометом локалног карактера. Те *нације*, међутим, „нису укључивале интимност, темперамент или осећај другости ни у једном тренутку”. Као политичке заједнице или политички конструкти „нације немају много смисла за већину руралног становништва”, резервисане су за елиту и градске средине. Аутор сматра да је потреба за дисциплиновањем субјеката препоручила етницитет као категорију политичке акције. Неке од политичких пракси 18. века тумачи као последицу католичке мобилизације у ранијој епохи, јер су „просветитељски администратори од тридентског католицизма преузели његову пасторалну амбицију” и превели је на световни ниво. Тако се догодило да је „етницитет преузео неколико карактеристичних домена, раније резервисаних за верске разлике, као кључно место емотивног улагања”. Конфесионалне разлике, међутим, нису смекшале, јер се „страх од дивљаштва” поклапао с интересом за очувањем хомогених верских заједница и конвергирао са интересом „у просторном раздвајању нација на селу”. Матрицу „територијализације права” пратила је упоредна „ерозија колективних привилегија”. Али исход је историјски парадокс, закључује аутор, будући да „смањени опсег колективних привилегија проширује друштвену основу политике вођене у име *нација*”. Последње странице петог поглавља усмерене су на осветљавање праксе која је заживела током регентства Јозефа II седамдесетих година 18. века. Уз могућност да поданици имају директан приступ највишим инстанцама власти, покренут је процес неповратног топљења привилеговане касте службеника и локалних угледника, и њихове спреге посредника између поданика и власти.

Суптилно закључивање и детаљно излагање, иако на први поглед високопарни, проистекли су из опсежних истраживања и ишчитавања, према грубој процени, више хиљада страница архивских докумената. Распоређени су у оквиру пет делова књиге, у којима се крије тринаест поглавља и на десетине потпоглавља. Према речима самог аутора, „прва два поглавља посвећена су односима између управе провинције и националних схватања администратора, док су треће и четврто поглавље показали колико су правне и административне категорије, коришћене у свакодневном управљању становништвом, одражавале комплексан однос с националним имагинаријумом развијеним у канцеларијама Беча и Темишвара”. Улога петог поглавља јесте да објасни „функцију и обим политичког поља” – сцене на којој су политички актери деловали без икаквих писаних и формалних правила, јер „политика је схватана као простор прилагођавања, поверења и трговине”. У најкраћем, чини се да нема теме заступљене у сачуваним актима архивског фонда Банатске администрације, али и других фондова аустријских, те појединих румунских и српских архива, којом се књига није позабавила. Осим бројности, пажњу нам је привукла и разноврсност коришћеног изворног материјала, укључујући и онај који је графички, табеларно или сликовно представљен на илустрацијама. Поред основних службеничких кореспонденција, за танана тумачења искоришћени су и елаборати мемоарског карактера појединих службеника или лица из локалне средине која су настојала да се препоруче властима, регистри конверзија, као и записници канонских визитација. Пето поглавље је специфично посвећено политичком дискурсу проистеклом из молби поданика. Наредни цитат, осим што сведочи о предострожности с којом аутор приступа изворима, уједно је и повод да укажемо на суптилност у том приступу, јер те молбе „нису аутентични израз народне свести, нити потпуно манипулативни израз службеничких ставова”, већ нешто између – „место преговарања категорија перцепције”. Примера ради, жалбе у вези са захтевима за изменом катастра између 1772. и 1779. године послужиле су као репрезентативни узорак за анализу употребе етнонима од заједница, и утврђивање да се он јавља у свега 20% молби, и то претежно немачких. „Анализа извора репресије” изведена је на основу досијеа фамозних вођа банди, с једне стране Петра Ванче, влашког хајдука који је уведен у граничарску службу, а с друге стране оца и сина Маленовића, који су годинама били субверзивни елемент на обе стране границе и јачали своју позицију ван закона. Петиције оберкнезова у име председника администрације, грофа Перласа 1757. или грофа Кларија 1768, те молбе за издавање привилегија Грчко-рацкој трговачкој компанији и Кикиндском

дистрикту 1774, такође су показатељи нових-старих путева којима се појединци и групе пробијају до Беча, где се једино стиче правни статус. Да наведемо само неке примере.

Употреба обимног изворног материјала, међутим, није сврха сама себи, већ полазиште за интерпретацију суптилних веза у сфери друштвених и политичких односа. Циљ је приближити се историјској стварности кроз изворе који о њој сведоче, чак и када говоре на службеничко-формализован или лукративно-необјективан начин. Иако је главна препрека у дометима тумачења фрагментарна природа извора, она су успешно заснована на појединачним случајевима и склапању коцкица мозаика проблемским груписањем разнородног материјала. Могло би се рећи да је циљ приказати дихотомију у менталитету, како властодржаца, тако и локалне средине. Границу између њих представља она тачка до које с једне стране допире утицај институција, а с друге стране упориште обичаја и отпор заједнице. Подједнака пажња је поклоњена тумачењу преимућстава инфраструктуре, колико и појава које су део маргине, попут сујеверја и магијске праксе, пророковања или вампиризма. Разлози за постојање ограничења институционалног уплива, како видимо, били су вишеструки – од малобројности персонала, језичких ограничења, сукоба интереса између војних и цивилних, или световних и црквених тела. Аутор посебну пажњу посвећује управо анализи службеничког слоја, па и појединачним њиховим биографијама. Екскурс о службеницима који су заступници, а не посредници у политикама, уз чињеницу да се за живота нису интегрисали у локално друштво, води закључку о постојању свесне политике „држања локалних угледника, кнезова и оберкнезова, подаље од политичке сцене”. У доследном стилу суптилних закључака указује на то да је „међупростор” између формалних установа и поданичке усмене традиције огроман и да у њему делују локални угледници. Уочава да су политичке улоге расподељене у складу с прописима установљене хијерархије, те да је политичко деловање могуће само „кроз привилегије” и статус декретиран од власти у Бечу, у процесу који је сасвим огољен до 1770. године.

Ако бисмо морали да истакнемо неку од главних тема о којима аутор пише, тако што јој се на више места, с више аспеката и више пута враћа, определили бисмо се за тезу о „компартаментализацији” Баната. Распоред нација и конфесија у складу с плановима администратора олакшао је управљање, али је из тога произашла и „политичка легитимност заснована на територијалној припадности”. У средишту тог питања је оснивање немачких колонија (1763–1773), које су функционисале као аутономне територије, а њихов раст, изградња и финансирање ишли

на штету суседа. „Трајна подела између колонизованог и *националног* Баната остаје видљива чак и 30 година након што су њени правни темељи укинати” – не само у друштвеном имагинаријуму него и у административним праксама. Постепено превазилажење тог обрасца аутор повезује с тренутком после кога се традиционално повољна политика према Немцима почела мењати, у клими опште девалвације улоге етницитета и на њој заснованих привилегијалних статуса, око 1775. године. Коначно, катастарска реформа је била предуслов колонизације, колико и предуслов рефеудализације, која је наступила 1778. године. Ако бисмо морали да изаберемо једну значајну тему из ове монументалне синтезе, од специфичне важности за разумевање историје српског народа, онда би то била теза о политичком концепту *илирске нације*, која је широко и такође вишеаспектно образложена. Низом примера показано је да су кроз тај правни концепт деловали сви они који су исповедали православну веру и тежили легитимитету изван локалног социјалног миљеа – немајући другог избора. Аутор подсећа да апологију *илирске нације* први пише гроф Бартенштајн позиционирајући је „из перспективе царских привилегија које су обликовале њено постојање”. У погледу оснажења позиција Православне цркве под карловачким митрополитима аутор сматра да је прекретница наступила 1739. године, када је политика балансирања између цара и султана практично стављена ад акта, а конкуренција усмерена на Руско царство. За нас је интересантна теза да је у Банату својеврсна политичка прекретница настала 1753. године, са доласком 10.000 људи из Потиске и Поморишке војне границе, који су као самосвесна граничарска популација „ојачали војни етос и илирску нацију Баната”. Тражећи афирмацију свог статуса елите, појединци преузимају језик установљене хијерархије и стављају се под окриље *илирске нације*, као њени заступници (оберкнезови из Предијантске компаније, градски већници из Темишвара или трговци из Грчко-рачке компаније). Банат у 18. веку оцењује као биконфесионално друштво, јер „разлика између православних и католика преовлађује над свим осталим врстама идентификације”. Много више од тога, „верска припадност је кључна димензија друштвеног постојања”, док је „етницитет угнежден у процесима конфесионализације”. Нови смер у развоју догађаја доноси писана продукција на народним језицима која буја од средине 18. века, „прилагођавајући се језику пастирске акције”.

Садржај овог приказа представља „гребање по површини” садржаја представљене књиге. Наша дубока импресионираност њоме само делимично почива на чињеници да истраживања о Банату спадају у домен нашег најужег интересовања. Штавише, сматрамо да би она требало да

постане део обавезне литературе за све оне који се баве регионалном историјом раног модерног и новог доба. За то постоји неколико разлога. Излагање је проблемски конципирано, методолошка решења су иновативна, а закључци утемељени на опсежно истраженом материјалу. Аутор је успео да помери границе досадашњих приступа и сазнања стриктном применом два основна, иако често превиђана методолошка начела: локалне специфичности не смеју бити тумачене мимо општих процеса, поготово никада ван контекста свог друштвенополитичког тренутка. Коначно, подсетио нас је и на то да је, поред темељних истраживања и познавања теоријске и методолошке литературе, предуслов за успешну синтезу и дуго време проведено у писању. Усудићемо се да поделимо став да је у питању једно од најбољих дела новије раномодерне историографије посвећено неком централноевропском региону. На нашу срећу, баш Банату.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

**Исидора Точанац Радовић, Нино Делић,
Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века:
Демографске прилике, Историјски институт, Београд 2024, 258 стр.**

Структура српског становништва у прошлости једна је од слабије истраживаних тема у домаћој историографији, како старијој тако и новијој. За демографска истраживања у епохама које су претходиле појави државне статистике, какве су биле рано модерно доба и нови век, отежавајућу околност представљају пре свега фрагментарност извора и проблем (не) компатибилности параметара за поређење. Стога је тешко набројати историчаре који су се конзистентно и методолошки обучено бавили том, иначе, захтевном темом. Они који су се опробали у обради демографских тема везаних за српску популацију, махом су то чинили представљајући пописе појединих места или области у одређеном временском тренутку, док су проблемски конципиране синтезе о развоју становништва углавном изостале. У последње две деценије историчари млађе генерације су се с више ентузијазма хватали у коштац са методолошким изазовима демографске статистике, а један такав низ научних чланака, на пример,

објављен је у часопису *Српске студије* 2014. и 2015. године. Међу оне који су се посветили демографским питањима с вишегодишњом упорношћу и резултатима саопштеним у форми монографије, од недавно убрајамо и сараднике Историјског института, др Нина Делића (1983) и др Исидору Точанац Радовић (1972).

Монографија коју представљамо засигурно јесте важан производ новије српске историографије из више разлога. Поред поменутих изазова скопчаних с темом и методологијом, у два важнија убрајамо њен широко постављен хронолошки и територијални оквир. Демографске прилике су разматране на прелазу из 18. у 19. век, и то на територији коју су настањивали верници православне цркве у Хабзбуршкој монархији (са изузетком Далмације и Буковине). Анализе су спроведене на основу пописа црквене провенијенције из 1797. и 1820/22. године, покривајући период који је до сада слабије истраживан чак и с аспекта фактографије. За разлику од пописа које су вршиле надлежне световне власти свака за своју област, фрагментарно и несинхронизовано, поменути црквени пописи су спроведени у свим православним епархијама под јурисдикцијом карловачких митрополита, по први пут истовремено и према ујединаченом обрасцу. Будући да нека проблемска питања нису могла бити решена само на основу та два пописа, аутори су прибегли анализи неколицине других државних и црквених пописа и објављених изворника из истог периода. Као резултат, успешно су представљени упоредни процеси у развоју православне популације, у којој нису сви евидентирани били искључиво српске етничке припадности, већ и румунске, грчке и цинцарске. У задатом територијалном оквиру нашле су се епархије које су обухватале подручја како цивилне (жупаније, слободни градови, дистрикти), тако и војне јурисдикције (генералати, регименте), чиме је посао анализе био додатно усложњен. Нема сумње да је главни разлог зашто су истраживачи већ генерацијама одустајали од општег прегледа прилика у српској популацији био њена расподељеност између бројних и различитих обласно-управних надлежности. Тако посматрано, ова монографија представља пионирски подухват, коме није мањкало ни смелости.

Књига поред Предговора и Закључка, садржи три поглавља чији су називи сликовито уобличени терминима из извора, док свако од поглавља садржи по неколико потпоглавља. Прво поглавље *„Турбације, војне и народ – Историјски контекст“* концентрисано је око две основне теме од значаја за даљу анализу демографских прилика. Прва је посвећена осветљивању државних политика према становништву *„као природном богатству државе“*, а друга територијално-политичком конструкту Карловачке митрополије, *„на периферији Царства, у средишту*

збивања“. Указано је на то да се слика православног становништва на прелазу векова мењала у највећој мери као последица ратова, миграција, епидемија заразних болести и ширења уније, тј. гркокатоличке вере. Осим редукованог и сврсисходног прегледа политичких прилика у којима су централно место имали ратови против Француске, представљене су и опште одлике становништва Краљевине Угарске и црквених организација на њеном простору. На крају епохе криза и опште стагнације, појавила се потреба за редефинисањем државних потреба, али на основу тачних података о ресурсима, укључујући и оне људске.

Друго поглавље, „*Конскрипције и списанија* – Евидентирање и статистика становништва у Хабзбуршкој монархији“, посвећено је главним историјским изворима коришћеним у овом раду. Поред детаљно анализираног политичког порекла, методологије израде и ограничења црквених пописа из 1797. и 1820/22. године, предочене су и сложене административне околности у време њиховог настајања. И док потпоглављу о епархијским пописима из 1797. године претходи преглед историјата пописивачке праксе у црквеној организацији, догле је попис из 1820/22. године сагледан у контексту епохе рађања модерне статистике у хабзбуршкој држави. Укратко, попис из 1797. године иницирао је поглавар православне црквене организације, митрополит Стефан Стратимировић, у намери да докучи стварно бројчано стање међу верницима, а након више пута мање успешно и махом парцијално предузиманих пописа по налогу државних власти. Попис је спроведен упркос почетном отпору и неспоразумима, најпре у Карловачкој, Бачкој и Сремској епархији, док је кашњења било у Вршачкој и Будимској епархији, а правих потешкоћа у Темишварској и Арадској епархији. Опширније је описан проблем Арадске епархије која се граничила са областима ширења уније и баштинила традиционалне проблеме приликом покушаја пописивања парохијана, будући да су на неке њене заједнице и места претендовале обе цркве. Када су се две деценије касније појавили тзв. приватни статистичари, резултати црквног пописа из 1797. године постали су доступни јавности захваљујући сумарнику објављеном 1819. године у делу етнографа Јана Чапловича о Славонији и Хрватској, на који аутори критички реферишу.

Оцењено је да структура црквеног пописа из 1820/22. године указује на његово „државно“ порекло и сврху. Познат је само на основу сумарника за поједине епархије, жупаније и регimente, а подаци о црквеној мрежи и свештеницима су у другом плану. Новина у овом попису је исказана етно-језичка припадност за све православне становнике, по први пут по парохијама разврстане на Србе, Румуне, Грке и Цинцаре. Аутори претпостављају да су сазнања о етничкој структури могла бити један

од главних мотива за састављање пописа. Наиме, могао је послужити у сврху решавања вишедеценијских спорова између српског и румунског свештенства у Арадској, Вршачкој и Темишварској епархији, и сузбијања притисака уније из правца Великог Варадина, седишта гркокатоличке унијатске епископије. Динамика спровођења тог пописа уједно је одговор на питање његовог „продуженог“ датовања. Горњокарловачка епархија је доставила спискове за 1820. годину, док су они из Арадске достављени марта 1822, а из Темишварске највероватније нешто касније те године. Посебна пажња посвећена је критичком сагледавању процеса израде оба пописа и њихових одлика, указујући на пропусте пописивача на терену, грешке у рачуну у канцеларијама, али и ограничења приликом обраде података. Уочава се да већина пропуста није била намерне природе, а практични напредак постигнут је у попису из 1821. у односу на онај из 1797. године. И поред тога, аутори истичу да су највећи изазови за демографске анализе проистицали из промена насталих у управној организацији одређених области између два пописа. У њима је примењивана недоследна категоризација појединих насеља као војних или цивилних, док су нека насеља у међувремену настала, а нека нестала поделом или стапањем. Поједине одлике пописа наметнуле су озбиљне недоумице, међу којима је најзначајнија била она о одсуству око 45.000 граничара, одраслих војно способних мушкараца који нису убројани у укупну пописану популацију 1797. године, јер су били ангажовани на фронтима у коалиционом рату против Француске.

Треће и последње поглавље, „Число душа – Демографски развој православног становништва“, представља тематско и методолошко језгро монографије. У њему су саопштени главни резултати анализа за четири тематске целине у виду потпоглавља: Бројност становништва, Етничка структура, Полна структура и Породично домаћинство. Бројчани подаци у њима обрађени су и изложени у оквиру 77 табела и 20 графикона, помоћу којих су резултати саопштени на прегледан и упоредив начин. Резултати изражени у индексима, према образложењу самих аутора, не представљају прецизне вредности, већ индикаторе одређених процеса. Циљ им је био да се њима „идентификују главни демографски процеси и дефинишу њихови оквири, не и да представе потпуно прецизне вредности, јер то није могуће“. Према нашем афинитету издвојићемо неке примере резултата спроведених анализа. Територију осам епархија настањивало је 1797. године 1.378.179 православних житеља, а 1822. године 1.509.577. Пораст у двоиподеценијском периоду је износио 131.398 становника или 9,53%. Епархије нису биле уједначене према величини и другим демографским одликама, па је у неким забележен негативни природни прираштај, као

у Горњокарловачкој и Арадској, а у неким позитиван прираштај виши од 20%, као у Сремској, Бачкој и Темишварској епархији. Важно је уочити да је „распоред“ православног становништва у оба пописа указивао на заступљеност од око 30% на територији Војне крајине и 70% на територији Провинцијала. Сви даљи прорачуни о укупној популацији, њеном природном прираштају и распореду, дати су осим према епархијама, и према територијалној подели на Провинцијал и Војну крајину. Даље, унутар тих група распоред становништва је приказан према појединим жупанијама (Загребачка, Пожешка, Вировитичка, Крижевачка, Барањска, Бачка, Сремска, Пештанска, Торонталска, Тамишка, Крашовска, Арадска, Бихарска) и генералатима (Карловачки, Бански, Вараждински, Славонски, Банатски).

Могућност анализе етничке структуре унутар православне заједнице представљена је као посебна вредност ових пописа. На нивоу свих епархија у Митрополији живело је 1820/22. године 750.378 Срба, 752.541 Румуна, 3.519 Грка и 3.139 Цинцара. И док су Срби били апсолутна већина епархија Горњокарловачке, Пакрачке, Сремске, Бачке и Будимске, Румуни су то били у Арадској и Вршачкој епархији. Мешовита српска и румунска етничка структура постојала је у „контактним“ епархијама на истоку, у Арадској, Темишварској и Вршачкој, и следствено у Банатској војној крајини. Пратећи распоред етничких заједница унутар жупанија, аутори су дошли до закључака да је број православних у Арадској или Бихарској жупанији у начелу био истоветан са Румунима, док је у свим осталим жупанијама закључно са Торонталском, број православних могуће поистоветити са Србима. Приказана су и сва одступања у односу на ту тврдњу, па ћемо се сложити са закључком да је „ово сазнање од велике користи за демографска истраживања помоћу извора који не садрже етно-језичку структуру“. Полна структура међу православном популацијом одсликавала је трендове заједничке већини европских земаља у 18. и 19. веку, у којима је превлађивао удео мушке над женском популацијом. Тај однос је 1797. године износио 50,87% и 49,19%, а 1820/22. године 50,41% и 49,59% у корист мушкараца. Варијације су исказане у оквиру епархија, као и жупанија и војнокрајишких области. Удео мушке популације у укупно пописаној био је већи у војним крајинама него у жупанијама 1797, са тенденцијом приближавања 1820/22.

Пописни подаци омогућавају увид у величину домаћинстава, али не и поближе дефинисање њиховог унутрашњег састава као инокосних, проширених или задружних. Подаци су, наиме, ограничени на оне који сведоче о укупном становништву, полној структури, броју брачних парова и броју кућа. Број кућа је између два пописа порастао за 24.836 или

12,34%, али он није нужно пратио пораст броја становника. Установљене су велике разлике између величине домаћинстава, од 11,49 становника по кући у Горњокарловачкој, до 5,59 у Вршачкој епархији. Аутори, стога, с правом претпостављају да је „неспорно да су домаћинства две епархије морала имати потпуно различиту унутрашњу структуру, функцију у привредном и друштвеном животу, а највероватније и сасвим другачија решења животног простора.“ Разлике у величини домаћинстава су осим између западних и источних епархија, постојале и између територије Војне крајине и Провинцијала, крећући се око 9 чланова у првом и око 6 у другом подручју. Значајан закључак је, међутим, тај да су оба подручја исказивала промене у величини домаћинстава крећући се од већег ка мањем у правцу запад – исток. Док је 11–12 становника по кући било у Карловачком генералату, у Банатској војној граници је тај број износио 8–9. Западне жупаније попут Крижевачке, Загребачке и Пожешке имале су по 9–10 чланова у домаћинству, док су источне жупаније попут Тамишке, Крашовске, Бихарске имале по 5–6 чланова. Анализама су приказани и индекс брачности (број брачних парова у домаћинству) и структура домаћинстава према етничком распореду становништва. Захваљујући добијеним резултатима још једном је у историографији потврђен закључак о ретко заступљеној задружној структури домаћинстава, строго ограниченој на простор западних епархија и генералата.

Упоређивањем пописних података дошло се до неких важних закључака. На пример, током четврт века на простору Баната, упркос општем високом прираштају православног становништва, није дошло до значајнијих промена удела Срба или Румуна у становништву. Нека поређења употпуњавају досадашње представе о распрострањености српског становништва, као на пример податак да је Срба било у више од 20 угарских жупанија, иако су у само шест били заступљени са уделом већим од 5% у укупној српској популацији. Сликавит је податак да је скоро трећина свих српских граничара живела у Славонском генералату, док је скоро половина српског народа у Провинцијалу живела у Торонталској и Бачкој жупанији. Један од значајних закључака јесте и тај да у погледу полне структуре, супротно очекивањима, није било значајне разлике између Војне крајине и Провинцијала, „што би значило да друштвенополитичке прилике, односно правна регулација, па и другачији третман наслеђених друштвених норми, нису утицали на очување разлика поводом овог питања“. Слично томе, и величина домаћинстава се разликовала у правцу запад – исток, пре него према подручју војне или цивилне надлежности. Коначно, разлике у величини домаћинстава поклапале су се и с етничким распоредом становништва,

јер су румунске куће чиниле по правилу нуклеусне породице са, у просеку, чак троје деце.

Много је нових детаља проистекло из анализа предочених у овој књизи. Сматрамо да ће она чинити незаобилазни приручник у будућем писању историчара који се баве раном модерном епохом и новим веком, јер разумевању догађаја и процеса политичке или економске природе по правилу претходи познавање демографских датости. Анализа прилика на широком простору, од јадранских обала до карпатског побрђа, чини њену употребну вредност вишеструком. По први пут располажемо резултатима који омогућавају увид у демографске прилике у свим административним областима насељеним православним становништвом у Хабзбуршкој монархији, истовремено. То што се резултати за поједине популације могу упоређивати према обласном и управном принципу на тако широком простору, представља несумњиво колико сазнајни допринос, толико и методолошки искорак. Уз то, проблемски конципиран приступ, концизан и пријемчљив начин излагања и прегледно представљени резултати чине ову монографију правим освежењем у домаћој историографији.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

Ана Столић, *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)*, Историјски институт, Београд 2023, 265 стр.

Питање прошлости женског активизма у Србији и Југославији представља важну тему, која захтева мултидисциплинарно сагледавање. Најновија истраживања на овом пољу довела су до другачије интерпретације феномена женског активизма крајем 19. и почетком 20. века. Књига др Ане Столић, признате ауторке на пољу женске историје и историје феминизма, *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)* управо је једна од студија које представљају значајан помак у истраживањима у овој области.

Књига је заснована на драгоценим и до сада недовољно проученим историјским изворима који употпуњују слику једног од најтежих периода

у историји Србије, а који се чувају у фондовима Државног архива Србије и Историјског архива Београда. Поред тога, коришћени су бројни објављени извори, као и домаћа и страна релевантна литература и штампа. У фокусу истраживања је делатност и активност Српског народног женског савеза, прве грађанске женске организације, и групе жена у Србији окупљене око њега у деценији пред почетак Првог светског рата.

Синтезу својих обимних истраживања А. Столић је представила поделивши текст на седам поглавља, поред Увода и Закључка.

У првом поглављу *Женско питање од културне улоге жена до друштвеног и политичког питања* ауторка доноси преглед развоја женског питања у Европи средином 19. века, пре свега као културног и друштвенополитичког питања. Након тога, она даје осврт на различите теоријске концепције и научне интерпретације женског питања у домаћој и страни јавности. Посебно је разматрала питања улоге и места жена у српском друштву крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века. Значајну улогу у појави женског питања имали су Виша женска школа и део српске интелектуалне елите, који су се залагали за образовање девојака.

Следеће поглавље, које је насловљено *Међународни женски покрет и оснивање Савеза*, подељено је на три целине: *Организације међународног женског покрета*, *Сестринство и конструкција интернационализма* и *Др Кете Ширмахер у Београду*. Овде је дат осврт о настанку и развоју најважнијих интернационалних женских удружења и о њиховом утицају на рад српских женских друштава. Ауторка детаљно образлаже идеје међународног јединства и солидарности, као и положај и улогу појединих националних удружења у међународним оквирима. Подробно су приказани први контакти појединих Српкиња с управама међународних удружења и почетни кораци ка повезивању српских женских друштава, као што је било гостовање др Кете Ширмахер у Београду 1906. године. Ауторка наглашава да је ово било прво јавно предавање у Србији о женском покрету у свету и о феминизму, с циљевима еманципације жена.

Следи поглавље *Уређење*, у коме су разматрани почетак рада Савеза, његова правила, управа и чланство, као и промене у организацији Савеза током времена. Нажалост, нема сачуване архивске грађе о раду овог удружења, тако да је ауторка закључке о томе у значајној мери засновала на писању часописа *Домаћица*, јединог женског гласила у Краљевини Србији, у коме су објављивани записници са седница, извештаји о раду Савеза и други документи овог типа.

Политике активизма назив је четвртог поглавља, у коме су анализирана идејна полазишта која су довела до формирања Савеза, као и основе на којима се развијао активизам чланица Савеза. Ауторка је показала да су патриотизам и национализам били примарни чиниоци оснивања Српског народног женског савеза, док су политички захтеви у њему уобличени касније, у предвечерје балканских ратова и Првог светског рата. Кроз анализу рада чланица појединих женских друштава на различитим пољима делатности А. Столић даје преглед њихових достигнућа и утицаја на промене у друштву.

У петом поглављу, под насловом *На међународној позорници*, представљен је начин повезивања Српског народног женског савеза са међународним женским организацијама, пре свега са Међународном алијансом и Међународним саветом. Презентовано је учешће представница Савеза на светским конгресима, сарадња на интернационалним изложбама и други облици глобалне сарадње.

Шесто поглавље *У епохи ратова* бави се радом Савеза, управе и чланица током ратног периода од 1912. до 1918. године. Детаљно су анализирана ангажовања на различитим пољима, од хуманитарних до политичких. Ауторка наглашава да је мобилизација жена у медицинским и хуманитарним мисијама изван њихових земаља током рата представљала посебан друштвени и војни феномен Првог светског рата.

У последњем поглављу *Заоставштина* А. Столић разматра достигнућа удружења, рад чланица током Великог рата, као и наслеђе Савеза које је пренето у оквире нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У Закључку ауторка напомиње да је Српски народни женски савез био прва женска организација која је изнела захтеве за промену положаја жена у Србији који су у својој основи били политички. Савез је постао кровна организација свих релевантних женских друштава, као и њихов представник у међународном женском покрету. Из ратних година Савез је изашао као организација која је објединила десет удружења и седам подружница из Србије и представљао је јединствену организацију у тек створеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Он је имао водећу улогу у стварању новог Народног женског савеза, што ће умногоме утицати на његову структуру и концепт деловања у долазећим годинама.

На крају књиге дати су прилози, тачније седам докумената из рада Савеза.

Књига Ане Столић *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)* резултат је вишегодишњег рада и представља значајан научни допринос. Ауторка је објаснила сву

комплексност процеса еманципације жена и представила пут којим су жене, удружене под окриљем грађанске женске организације, прошле како би заузеле своје место на политичкој сцени Србије.

Драгана АМЕДОСКИ

**Јасмина В. Милановић, *Материнско удружење (1904–1941),*
Еволута, Београд 2023, 289 стр.**

Истраживање и анализа деловања жена у добротворним хуманитарним организацијама у Кнежевини / Краљевини Србији и Краљевини Југославији, освајање све већег простора у јавности у процесу „патриотске мобилизације” друштва пред Први светски рат и уобличавање захтева за променом друштвене, економске и политичке позиције жена представљају део наше политичке и друштвене историје. Овим темама посвећени су радови историчара, историчара књижевности и уметности последњих година. Међу њима значајно место заузима истраживачки опус историчарке Јасмине Милановић, која је искуство и знање о овим питањима представила кроз различите историографске форме: приредила је изузетно важан текст *Успомене Делфе Иванић* (Београд 2012), написала је њену биографију (2015) и бројне научне радове посвећене појединим женским организацијама и, коначно, ауторка је изузетно значајне монографије *Женско друштво (1875–1942)* (Београд, 2020). Реч је о историчарки која не зазира од великих целина у различитим хронолошким, политичким и друштвеним контекстима. Одликује је велико истраживачко стрпљење, посвећеност, али и решеност да се историја већине женских грађанских удружења уврсти у наше познавање прошлости. Највероватније је да је ово последње био и главни мотив Јасмине Милановић да после обимне књиге о Женском друштву напише још једну, овог пута о Материнском удружењу, које је такође било добротворна организација „дугог трајања”.

Књига је подељена на пет поглавља, а осим основног текста, ауторка је, следећи сопствену добру праксу, у рукопис уврстила прилоге: правила удружења, спискове чланица и добротвора, прилагача и чланова помагача. У поглављу *Брига о напуштеној деци државна или грађанска дужност?*,

које је нека врста увода, дат је кратак преглед настанка каритативних организација у Русији и Европи од половине 19. века у којима су се окупљале аристократкиње, а потом и припаднице растућег грађанства. У Србији је после Женског друштва (осн. 1875), које је током деценија развило многе успешне установе, основано неколико женских добротворних организација. Оне су деловале у национално-патриотском кључу и у складу с „патриотском мобилизацијом жена” (Одбор госпођа Кнегиња Љубица, Коло српских сестара). Материнско удружење се зато издваја јер је радило на збрињавању остављене деце и болесних и самохраних мајки. Ауторка је указала на то да дилема из наслова овог поглавља у ствари не постоји: неразвијена државна социјална политика у Краљевини Србији подстакла је лекарке, лекаре и друге ангазоване жене да помогну деци и сиромашним мајкама као најугроженијим групама становништва.

У епохи у којој је становништво сматрано за драгоцен државни капитал, брига о остављеној деци, рођеној ван брака или нежељеној у браковима, била је за неке мотив да се оправда оснивање овог удружења. Међутим, много снажнији мотиви били су воља, разумевање ситуације, знање и стручност др Драге Љочић, др Јована Јовановића, као и Саре Карамарковић, прве председнице удружења. Ауторка је друго поглавље *Материнско удружење (1904–1918)* посветила њиховом ангажовању да се изгради организација, обезбеде средства и подршка. У делу јавности оснивање удружења дочекано је с великим негодовањем и лажном „морализаторском” аргументацијом да ће његово деловање подстаћи „непожељна друштвена понашања”. Водећи представници су потрошили много снаге и рада у борби против ових предрасуда. Јасмина В. Милановић зато подробно описује устројство Материнског удружења, нивое његових веза са државом, династијом (кнегиња Јелена Карађорђевић је била покровитељка) и локалном општинском влашћу. Ауторка је посебно указала на еманципаторски потенцијал удружења, односно на значај идеја о потреби промене друштвеног, економског и политичког положаја жена у Србији, чији су носиоци биле његове водеће представнице, лекарке, које су уједно биле и најшколованије жене у земљи. У овом поглављу зато се разматра и однос Материнског удружења према Српском народном женском савезу (осн. 1906), првој женској организацији у Србији која је истакла захтеве за промену положаја жена, па и захтев за право гласа.

Најважнија тековина Материнског удружења било је оснивање Дома за нахочад 1906. године. Ауторка је раду ове установе до Првог светског рата посветила посебно поглавље. Занимљиво је да је највише енергије у овом периоду утрошено на изградњу Дома Материнског удружења, које је ипак до Првог светског рата остало закупац. У Ресавској

улици је изнајмљиван простор и плаћана је месечна кирија београдском митрополиту до 1912. године, када је зграда прешла у власништво општине. Најистакнутије личности овог периода биле су лекарке др Драга Љочић, др Љубица Гођевац и др Марија Вучетић. Детаљно је представљена њихова борба за побољшање услова рада и удомљавање деце за коју су после напуњене треће године живота тражени усвојитељи. Из истраживања Јасмине Милановић уочљиво је да је био потребан велики напор и умеће преговарања с општинским властима да би се омогућио рад удружења, али и добра комуникација са постојећим и потенцијалним добротворима и дародавцима. Ауторка је изнела и својеврсну слику социјалних прилика у Београду у годинама пред Први светски рат, на основу које се види да је било све више ове напуштене „деце греха и сиротиње”. На крају поглавља представљене су биографије најзначајнијих личности које су обележиле деловање Материнског удружења.

Разматрајући послератну прошлост организације у поглављу *Материнско удружење 1919–1941* Јасмина Милановић прати његов рад у промењеним политичким, друштвеним и културним приликама у Краљевини СХС. Слично неким другим удружењима, Колу српских сестара на пример, Материнско удружење је уживало велику наклоност краљице Марије Карађорђевић. Коначно, Дом Материнског удружења са Домом одојчади отворен је 1925. године. Тада је организација већ имала око 660 чланица и чланова. У последњем поглављу *Дом за одојчад* Јасмина Милановић је изнела резултате истраживања о раду ове установе Материнског удружења до 1941. године. На располагању су јој били прецизни подаци, који сврстани у табеле дају праву слику о примљеној, отпуштеној и преминулој деци, о узроцима њихове смрти, о њиховим мајкама итд. Текст је допуњен фотографијама из часописа *Жена и свет*. Ауторка је посебну пажњу посветила новим циљевима и новим изазовима током тридесетих година 20. века. Учила је да се радило о великим амбицијама, које ипак нису могле да буду до краја финансијски подржане. Главна личност међуратног периода била је Зорка Влајић, чији је допринос раду удружења био огроман. У овом раздобљу Материнско удружење је добило Извршни одбор, у коме су били представници Министарства здравља и београдске општине, тако да је све више било упућено на државне органе.

Књига Јасмине Милановић *Материнско удружење (1904–1941)* важна је са становишта историје женског организовања почетком и током прве половине 20. века, али и зато што пружа увид у социјалне проблеме најосетљивијих делова српског друштва. Историографски гледано, ниједан од ова два аспекта донедавно није посебно занимао

историчаре и историчарке. Прошлост организације упућује на постојање одређене матрице у деловању готово свих грађанских женских удружења: покровитељство женског члана династије, веза с државом, која их мањим делом финансира, али их контролише. Материнско удружење, односно његове водеће представнице, у овом смислу направиле су важан искорак: показале су бригу за жене и децу изван њиховог друштвеног круга и понудиле су најпрогресивнију (показало се преураћену) агенду за женско деловање приликом обликовања циљева Српског народног женског савеза.

Ана СТОЛИЋ

Александар Растовић, *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)*, Историјски институт, Београд 2023, 807 стр.

Монографија *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)*, аутора проф. др Александра Растовића, научног саветника Историјског института и једног од најбољих познавалаца српско-британских односа међу српским историчарима, изашла је у издању Историјског института 2023. године као целовита и јединствена научноистраживачка студија посвећена улози британских интелектуалних кругова у решавању српског и југословенског питања током 19. и прве половине 20. века. Однос британског фактора према српским и југословенским приликама истражен је на основу свеобухватне биографије Роберта Вилијама Ситона Вотсона, историчара, професора, писца, новинара и публицисте. Као један од водећих британских интелектуалаца тога времена, који је важио за једног од најбољих стручњака за прошлост Балкана, Ситон Вотсон је својим деловањем знатно допринео да се однос према српском питању, као и однос према стварању југословенске државе, нађу у жижи британске стручне, научне и шире јавности.

Написана на осамсто седам страница и, уз Увод и Закључак, методолошки подељена на пет поглавља, деветнаест потпоглавља и шездесет две тематске целине, ова монографија је снажно научно заснована на архивској грађи похрањеној у Србији (Архив САНУ, Архив Југославије, Државни Архив Србије) и у Вотсоновом личном фонду у Великој Британији

(Public Record Office, School of Slavonic and East European Studies, University College London), као и на великом броју објављених историјских извора, докумената, дневника, мемоара и путописа. Ради комплетног сагледавања сложене проблематике српско-британских односа, британске балканске политике, решавања македонског, југословенског и јадранског питања, аутор је користио, како дневну, тако и научну и књижевну периодику, и импозантну литературу домаће и стране провенијенције (чак 323 библиографске јединице).

Према се, тематски гледано, монографија бави животом Роберта Ситона Вотсона (1879–1951) и његовом научно-стручном, публицистичком и јавном политичком делатношћу, она хронолошки захвата знатно шири период. У уводном поглављу (*Од Доситеја Обрадовића до пуковника Џорџа Лојда Хоџеса*) дат је аутору својствен, надасве систематичан преглед српско-британских односа, од првих контаката Срба и Енглеза у 19. веку, преко британских знања о Српској револуцији и оцена британских путописаца, дипломата и трговачких агената о српској политичкој и друштвеној стварности, до тренутка када је пуковник Хоџес именован за првог британског конзула у Кнежевини Србији.

У првом поглављу монографије, под насловом *Политички додири Енглеза и Срба у прошлости – Perfid Albion*, професор Растовић је аналитички истакао суштину српско-британских односа и британске политике према Балкану. Казивање се креће у широком хронолошком луку, од успостављања српско-британских конзуларних односа (1837), преко успостављања дипломатских, политичких и привредних односа Велике Британије и Краљевине СХС/Југославије (1919), све до краја Другог светског рата (1945). У овом поглављу аутор је указао на феномен британске русофобије и туркофилије, презентовао је британске политичке погледе на Велику источну кризу и односе између две државе после Берлинског конгреса, указујући на двоструке стандарде британске политике, вођене сопственим империјалистичким интересима. Гледано из Лондона, Србија је била експонент руске спољне политике. У оквиру тематских целина, обрађени су политички и дипломатски односи на размеђу 19. и 20. века, преко Мајског преврата и Анексионе кризе, до Великог рата и политичких искушења тих кризних година, али и улога британских хуманитарних мисија у току рата. Једна од потцелина обрађује и дипломатске и политичко-привредне односе између Велике Британије и Краљевине СХС/Југославије. Спољна политика Британије према Балкану окарактерисана је крилатицом *Перфидни Албион*, будући да се ова земља понашала као неискрена и често непоуздана савезница. Поред политичких и дипломатских активности, аутор је хронолошки анализирао представе

о Србима из пера британских писаца и публициста, који су напустили наратив о Србима као „злом народу” и Србији као „дивљем истоку Европе”. Указујући на суштину привредних и културних односа двеју држава, аутор је истакао и улоге британске и српске периодике (посебно *Српског књижевног гласника*) у стварању интелектуалних и културних представа (слика о другоме) и формирању јавног мњења.

Друго поглавље монографије (*Путујући Шкот – од професора до политичког лобисте*) представља детаљну биографију Ситона Вотсона. Професор Растовић је показао у коликом степену је Вотсоново снажно национално опредељење и осећање шкотске националне припадности одредило његов непоколебљив став о потреби примене принципа самоопредељења народа, посебно Чеха, Словака и јужних Словена. Међутим, у свом скоро пет деценија дугом научном и публицистичком раду Вотсон није био доследан у својим погледима о немачком, мађарском, балканском, српском и југословенском питању. Почевши као германofil, па хунгарофил – поборник тезе да Мађари морају да остваре право на слободу, а потом као аустрофил, заправо присталица очувања Хабзбуршке монархије, у познијим годинама Ситон Вотсон поново мења гледиште, ослобађајући се антисрпског клишеа. Тако је почетком Првог светског рата постао словенофил, усмеравајући свој политички и публицистички рад ка потреби јужнословенског уједињења. Током 1915. године Вотсон се ангажовао на помагању Југословенском одбору и афирмисању идеје југословенства у дипломатским круговима британског Форин офиса. Ипак, крајем рата се од загриженог југословенофила претвара у кроатофила, истичући потребу да се југословенском краљевином управља из Загреба, јер Срби традиционално и сентиментално имају везе с Русијом. Премда је у току Другог светског рата имао антифашистички и антинацистички став, кроатофилство га је навело на релативизацију усташких злочина. Стога је професор Растовић с правом скренуо пажњу на Вотсонову склоност ка научној и друштвеној мимикрији.

Централни и садржајно најбогатији део ове монографије је треће поглавље (*О српском и југословенском питању*). У оквиру потцелина изложени су Вотсонови погледи на српски народ и његову политичку и културну елиту и на кроатофилство и односе са припадницима хрватске политичке елите. Ситон Вотсон је добро познавао историју Балкана и поклањао посебну пажњу проучавању српског питања и прошлости српског народа. Професор Растовић је уочио четири фазе у Вотсоновом односу према српском питању. У првој фази (1905–1912) Ситон Вотсон је био концентрисан на Србе са простора Аустроугарске, али са позиције присталице очувања њене целовитости. Промена става уследила је током

балканских ратова (1912–1914), када је српско питање почео да посматра као ствар ослобођења и уједињења српског народа под Турском. Гајио је изузетно поштовање према српским напорима у ратовима, али је исказивао нетрпељивост према српским политичарима, посебно према Николи Пашићу, „старом балканском интриганту”, његовим страначким колегама и политици коју су водили. У трећој фази (1914–1918) Вотсон се залагао за то да српско национално и државно питање буду решени у оквиру југословенске државе, засноване на федералистичком принципу и верској равноправности. Четврти период (1918–1951) обележио је Вотсонов критички однос према српском народу и његовим најистакнутијим политичарима и према краљу Александру Карађорђевићу. Тада он изражава посебну наклоност према представницима хрватске политичке елите, посебно у контакту са Влатком Мачеком. Дакле, професор Растовић је веома прецизно и детаљно представио трансформацију ставова Ситона Вотсона, од схватања да су Срби реметилачки фактор у Европи, преко подршке храбром српском народу, до осуде Пашића и осталих политичара као противника федералног уређења југословенске државе, сматрајући да су вођени идејама великосрпства, централизма, унитаризма и оријенталних политичких метода. С друге стране, Вотсон је радио на разобличавању тезе о одговорности Србије за избијање Првог светског рата, коју је промовисала немачка и аустријска историографија, као и неки британски историчари и публицисти. Током полемике са „агресивном и нетактичном” британском ауторком Мери Дарам, која је трајала од 1920. до 1929. године, Вотсон је изузетно аргументовано, користећи архивску грађу скоро свих зараћених страна, побио њену тврдњу о кривици Србије и српске владе за избијање рата.

У четвртом поглављу (*Научно-публицистичке студије о Србима*) професор Растовић је студиозно анализирао најважније монографије, научне чланке и публицистичке текстове Ситона Вотсона о Балкану, Србији, српском и југословенском питању. Највећи корпус обухватају Вотсонове књиге, које је објављивао током више од четрдесет година, и у којима је углавном износио позитивне ставове о српском народу и његовој историји. Ситон Вотсон је написао више од тридесет монографија и неколико стотина научних радова, критика или полемика објављених у британској штампи у којима је изложио своје погледе на балканско питање. Професор Растовић је истакао да се научне студије о Балкану могу поделити у две групе – једну о јужнословенским народима у Аустроугарској, и другу посвећену српским темама – односу према српском националном питању, историји Србије од средњег века до модерне Краљевине Србије, српском националном и државном програму

(Гарашаниново *Начертаније* из 1844), портретима владара, државника, официра итд. У првој потцелини поглавља аутор је оценио монографије у којима је Вотсон писао о Србији као Пијемонту јужнословенског уједињења, кључним балканским и српским темама, као и о месту Босне и Херцеговине у плановима европских сила. У другој потцелини аутор је с великом пажњом обрадио Вотсонове научне радове објављене у научним и књижевним часописима *The Slavonic East European Review*, *Contemporary Review*, *Spectator*, *New Europe*, *Encyclopedia Britannica*, загребачка *Нова Европа*. Тематски оквири Вотсонових научних радова били су широки и разноврсни, од историје Средње и Источне Европе, преко историје Балкана и јужнословенских народа, до питања уједињења и државног уређења Краљевине Југославије, приказа политичких прилика, политичке моћи и утицаја, деловања политичких партија, као и ревизионизма, фашизма и нацизма. У трећој потцелини овог поглавља професор Растовић је с великом пажњом обрадио Вотсонову публицистичко-журналистичку делатност, насталу у две фазе – ратној (српска) и мирнодопској (југословенска). Највише текстова Ситон Вотсон је објавио у еминентним британским листовима *The Times*, *Morning Post*, *Westminster Gazette*, *Daily News*, *Daily Mail*, *Standard*, *Manchester Guardian*. Увидом у тематски и хронолошки изузетно обимну целокупну Вотсонову библиографију, јасно се сагледава генеза његових ставова који се тичу балканске, српске и југословенске проблематике, као и велики утицај који је својим значајним опусом и политичком делатношћу имао на јавност и спољну политику Велике Британије.

Последње, пето поглавље (*Интелектуални алтруиста*) реконструише Вотсонов филантропски ангажман. Наиме, његова делатност није била ограничена само на научно-публицистички и политички рад, већ се протезала на ангажовање у британској јавној и друштвеној сфери у оквиру бројних хуманитарних, културних, пропагандних и лобистичких удружења са циљем материјалне и медицинске помоћи српском народу, подршке српској држави и извештавања јавности о великим жртвама и патњи српског народа током Великог рата, а нарочито за време окупације. У четири потцелине аутор је анализирао активности Српског потпорног фонда, рад ревије *New Europe* у промовисању „нове Европе” (1916–1920), Вотсонов рад на афирмацији српске ствари као оснивача Српског друштва Велике Британије и рад на промоцији југословенске идеје и државе под окриљем Британско-југословенског друштва. Професор Растовић је апострофирао да је Ситон Вотсон лично учествовао у осмишљавању и реализацији многобројних филантропских акција у корист српског народа. Већ у јесен 1914. написао је први од многих текстова у ком је на страницама

лондонског *Тајмса* позвао Британце да материјално и финансијски помогну ратом захваћену Србију. Српском потпорном фонду приступили су бројни припадници британске елите, међу којима су се налазили Лојд Џорџ, сер Артур Еванс, Винстон Черчил, Мејбел Грујић, сер Ралф и леди Лејла Пецет, Џејмс Бери и многи други, а британска краљица Мери је од фебруара 1915. постала његова почасна председница и покровитељка. Један од главних задатака Фонда била је организација рада британских санитетских мисија у Србији, а бавио се и пропагандним пословима у корист српског народа, материјалном помоћи у виду снабдевања храном српског народа под окупацијом и проблемима ратних заробљеника. Вотсон је средином октобра 1916. основао ревију *New Europe*, са циљем да пропагира визију нове европске и међународне политике, која би била антипод дотадашњој политици европских и светских сила. Између осталог, имала је циљ да промовише чешко, румунско и југословенско питање, а међу сарадницима су се нашли Артур Еванс, Томаш Масарик, Шарл Сењобос и бројни истакнути интелектуалци тога доба. Као присталица стварања југословенске државе, Ситон Вотсон је објавио двадесетак текстова о будућности Србије, перспективама уједињења, о Црној Гори и Јадранском питању. Издваја се значајан текст *Србијин избор*, објављен у августу 1918. као својеврстан програмски манифест, у ком се износе оштре критике на рачун српске владе, премијера Пашића и српске политичке и интелектуалне елите. Ситон Вотсон се после Првог светског рата заложиио за оснивање Британско-југословенског друштва у Лондону, како би се промовисали односи две земље и утицало на резервисан став британског јавног мњења према југословенској држави.

Монографија *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)* драгоцен је допринос осветљавању улоге британског фактора на просторима Балкана. Фокусирајући се на свестрану анализу српско-британских односа, аутор је проширио досадашња знања о односима две државе током 19. века и југословенско-британских односа у првој половини 20. века. Целовито изложена биографија Роберта Вилијама Ситона Вотсона није једини научни допринос ове монографије. Аутор је на тематски нов начин, објективном и критичком анализом ставова британске интелектуалне јавности о српском и југословенском питању, поткрепљено бројним историјским изворима, свеобухватно представио суштину политичких, културних, друштвених и економских односа Велике Британије и Србије, односно Југославије.

Михаило Војводић, *Балкански расплет. Отпор Србије страним силама на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)*, Балканолошки институт САНУ – Клио, Београд 2024, 238 стр.

Угледни српски историчар и академик Михаило Војводић објавио је недавно драгоцену студију *Балкански расплет. Отпор Србије страним силама на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)* која представља резултат његових вишедеценијских истраживања турбулентне прошлости балканских народа и држава од Француске револуције до завршетка Великог рата, али и, често пресудног, утицаја великих сила на балканска дешавања у поменутом периоду, јер не треба пренебрегнути чињеницу да је управо Балкан вековима био приоритет њихових спољнополитичких циљева. Подсетимо, пре неколико година професор Војводић је објавио и књигу *Године неизвесности: Србија у међународној политици 1903–1908* у којој су такође анализирани бурни процеси балканске историје који су претходили избијању Анексионе кризе. Професор Војводић је, један од најзначајнијих познавалаца балканских и европских прилика дугог 19. века, у српској историографији што овој монографији свакако даје посебну вредност.

Књига је заснована на ауторовим фундаменталним истраживањима богате архивске грађе која је похрањена у различитим фондовима Министарства иностраних дела у Државном архиву Србије. Управо највећи део тих вредних докумената објављен је у оквиру познате едиције *Документи о спољној политици Србије 1903–1914. године* (у седам књига, двадесет девет свезака и 42 тома) коју је Одељење историјских наука САНУ сукцесивно објављивало претходних година и деценија, а у чијем је прикупљању, сређивању, публиковању и уређивању учествовао и аутор ове студије.

У монографији су кроз неколико тематских кругова (Анексиона криза, стварање Балканског савеза, балкански ратови), обухваћених у девет поглавља, тридесет осам потпоглавља и на преко двестатридесет страница текста, у широком хронолошком луку исцрпно представљени спољнополитички аспекти политике коју су српска држава и краљевска влада водиле од периода који је претходио избијању Анексионе кризе 1908. године до почетка Великог рата. Књигу су објавили Балканолошки институт САНУ и издавачка кућа *Клио*.

Први светски рат је пресудно утицао на судбину како српског народа, тако и њему суседних балканских народа, али и Европе и света у целини током неколико наредних деценија. Студија обрађује неколико

кључних питања балканске политике без чијег разумевања је немогуће створити јасну целовиту слику о озбиљности историјских прилика које су владале на тим просторима, а које су претходиле избијању Првог и Другог балканског као и Великог рата.

Аутор је с правом приметио да се у овом бурном раздобљу може уочити непрекидна заинтересованост великих сила, у првом реду Аустроугарске и Русије, за дешавања у Србији, али и ширем балканском оквиру. С друге стране, бројна архивска документа потврђују да су се српска влада као и њени дипломатски представници у иностранству веома интересовали за политику Аустрије, Русије, Османског царства, али и суседних држава попут Бугарске и Црне Горе за прилике у самој Србији и њеном најближем окружењу.

Тематске целине обрађене у овој студији су веома широко постављене. Једно од два кључна поглавља аутор је посветио Анексионој кризи која је до тада најозбиљније претила да Балкан, Европу и човечанство гурне у вртлог великог рата због једностраног чина Аустроугарске која је повредивши одредбе Берлинског конгреса анектирала Босну и Херцеговину. Аутор је исцрпно анализирао политичку ситуацију на Балкану у предвечерје избијања Анексионе кризе, указавши на реформске планове великих сила у европској Турској. Реформама је требало побољшати тежак положај тамошњег хришћанског становништва и предупредити избијања ширих немира који су могли да представљају озбиљну опасност и угрозе мир на Балкану и у Европи. На жалост те реформе су на крају остале мртво слово на папиру због неискреног става османских власти према њиховом спровођењу, али и суштинске незаинтересованости њених иницијатора да се доследно реализују.

Даље, представљена је Младотурска револуција која је у европској јавности и тамошњим политичким круговима дочекана оптимистички, али се убрзо показало да су најављене корените реформе турске државе и друштва биле само једна велика илузија. Анексија Босне и Херцеговине, тих земаља у којима се говорио најлепши српски језик, како је својевремено приметио Стојан Новаковић, примљена је са великим узнемирењем у Србији, како од домаће јавности тако и од стране владајућих политичких кругова. Сви су били једногласни да је српском народу тим актом начињена велика неправда. У таквој тешкој ситуацији Србија је предузела дипломатску активност како би се донекле поправиле последице тог чина. Велику улогу у тим дипломатским напорима српске државе и смиревању узавреле ситуације у земљи одиграо је Новаковић који је стао на чело концентрационе владе преузивши на себе претешко бреме да призна анексију Босне и Херцеговине и пацификује ситуацију

у земљи, односно да и на тај начин покуша да одврати Аустроугарску од намере да евентуално српско одбијање анексије узме као погодан повод за објављивање рата Србији. Управо је професор Војводић на страницама ове књиге показао сву озбиљност у којој су се налазиле српска влада и држава, али и Новаковићеву мудрост и сталоженост јер је својом вештом политиком успео да српски брод уведе у мирније воде балканске и европске политике.

У само неколико месеци колико се налазила на челу српске владе током трајања Анексионе кризе и после њеног завршетка, Новаковић је водио политику која се темељила на два основна стуба: изградњи Јадранске железнице која би омогућила Србији да избије на Јадранско море као стратешки важне тачке за приступ Медитерану и на заштити српског народа на просторима европске Турске. Новаковић је такође, своје државничке напоре усмерио и на учвршћивање веза са Русијом, на поправљање односа са Црном Гором, а покушао је и да приближи дијаметрално супротне ставове Србије и Бугарске у вези са статусом Македоније односно да омогући отопљавање односа између две државе.

После Новаковићеве оставке у јесен 1909, нову владу образовао је Никола Пашић, док је Министарство спољних послова преузео Милован Миловановић. У неповољним спољнополитичким приликама изазваним Анексионом кризом Пашић је наставио да заступа Новаковићев курс, настојећи да успостави мостове сарадње са државама које у блиској прошлости нису биле пријатељски расположени према Србији, али и да продуби контакте са српским пријатељима у иностранству. То је, како је закључио професор Војводић, конкретно значило спровођење опрезне политике према Аустроугарској, пријатељско држање према Турској, заузимање русофилског курса као и спремност зближавања са Бугарском и Црном Гором. Успостављање добрих односа са ове две државе било је за Србију од посебне важности, с обзиром на тежак положај српског народа у европским деловима Турске који је још више погоршан учесталим албанским побунама и разоружавањем српског становништва у Старој Србији и у Македонији. Управо су Срби на тим просторима постали највеће жртве насиља које је букнуло као последица разоружавања Албанаца и бугараша од стране турских власти, премда су надлежни органи далеко блаже поступали приликом одузимања оружја од њих него у поступку прикупљања оружја од Срба.

За аутора је 1911. година била својеврсна вододелница у политици Пашићевог кабинета на међународном плану. Наиме, тада се указала прилика да с једне стране сумира шта се до тада постигло, а са друге

стране да се поставе приоритети спољне политике у наредним годинама (учвршћивање положаја Србије на Балкану, јачање привреде и спољнотрговинских веза, заштита националних интереса и у том смислу пре свега побољшавање положаја српског народа у Османском царству).

Успостављање добрих српско-бугарских односа после завршетка Анексионе кризе по мишљењу руских, али и једног броја француских и британских дипломата представљало би противтежу и својеврсну баријеру све живљем аустријском и немачком продору и присуству на Балкану. Осовина Београд–Софија могла би да означи и солидну основу за стварање једног ширег балканског савеза (о чему су размишљали најугледнији представници српске интелектуалне и политичке елите од средине 19. века), а све у циљу истискивања Турске са Балкана, што је била давнашња жеља балканских народа. У том смислу треба посматрати напоре најпре Пашића, а затим и Миловановића који је дошао на чело српске владе после Пашићеве оставке средином 1911. године. Управо је Миловановић, као искусни дипломата са веома великом репутацијом у европским дипломатским круговима, био снажан поборник повезивања балканских народа и држава што је уливало наду за успешну реализацију ове идеје. Миловановић је с једне стране као циљ своје владе поставио очување коректних односа са Аустроугарском чије су амбиције на Балкану биле веома изражене, а са друге намеравао је да склопи споразум са Бугарском.

Централно место ове монографије према томе чине питања око настанка Балканског савеза, али и ток и последице балканских ратова на судбину житеља балканских држава, Турске, а у ширем контексту и Европе. Управо су балкански ратови представљали једну од најкрупнијих прекретница у модерној политичкој историји српског народа, али и осталих балканских народа и њихових држава јер је њиховим завршетком окончана вишевековна борба ових народа против турске власти, а уједно престало присуство турске државе на Балканском полуострву. Склапање српско бугарског споразума који је чинио окосницу Балканског савеза текло је споро и уз велике потешкоће, али је на крају споразум ипак постигнут захваљујући Миловановићевој спретности и стрпљењу. Војни успеси српске војске у Првом, а затим и у Другом балканском рату довели су до ослобођења српског народа који је вековима живео у Османском царству, а затим су те војне тековине целисходно потврђене на Лондонској и Букурешкој мировној конференцији. Био је то успешан епилог односно расплет замршеног балканског чвора, али и увод у Велики рат који је дуго припреман у Бечу.

Потпуно су утемељени закључци професора Војводића да су нестабилна политичка ситуација у свету и непрестане кризе у међународним односима на размеђу 19. и 20. века, иза којих су стајале велике силе неминовно допринели избијању Првог светског рата. Изукрштаност интереса великих сила на Балкану био је онај фитиљ који је покренуо светски рат управо на том подручју. Србија се нарочито током Анексионе кризе и балканских ратова вешто одупирала страним интересима на Балкану, посебно аустријским, преузимајући на себе улогу грудобрана њеним агресивним геостратешким, политичким и економским апетитима. Зато не треба да чуди што је најпре у радикалним војним круговима скована идеја да Србију на Балкану треба што више територијално умањити, па чак и неутралисати као државу.

У таквој сложеној констелацији снага стоји ауторова оцена да су чланице Тројног споразума суштински биле савезник Србије, ослонац њеног опстанка и залога тековина које је извојевала током балканских ратова, иако та подршка није увек била ни чврста ни константна. И поред свих тих осцилација у савезничкој подршци, Србија се налазила у епицентру балканских збивања током прве и друге деценије 20. века, не због своје величине већ због свог осетљивог геостратешког положаја и политике коју је водила. Иако је била непрестано изложена притисцима и ометањима од стране Беча, Србија је сва та искушења издржала и успела да оствари своју националноослободилачку мисију. Треба поменути и ауторову тезу да су отварање албанског питања 1913. године и аустријски ултиматум Београду да повуче српску војску са албанских територија представљали окидач за сукоб две државе у Великом рату, при чему је Сарајевски атентат био само повод тог обрачуна.

Анексиона криза, стварање балканског савеза, а потом и балкански ратови несумњиво су представљали кључне тачке расплета у компликованом балканском колоплету, том перманентном жаришту криза и ратова у дугом временском интервалу. Све те кључне догађаје балканске историје у предвечерје избијања Великог рата који су у знатној мери одредили даљи ток европске и светске историје, професор Војводић је детаљно представио на страницама своје нове књиге. Она ће несумњиво бити незаобилазни оријентир будућим истраживачима сложене балканске проблематике у 19. и 20. веку, али свакако и корисна студија за проучавање историје дипломатије и међународних односа у поменутом периоду.

Александар РАСТОВИЋ

Биљана Вучетић, *У име хуманости. Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Историјски институт, Београд 2023, 259 стр.

Односи Србије са Сједињеним Америчким Државама кроз историју увек су пленили пажњу, како стручне, тако и шире јавности, што је и разумљиво имајући у виду значај и утицај САД на светској политичкој сцени. У претходној деценији, током обележавања стогодишњице Првог светског рата, односи између две земље за време и непосредно након ратних збивања нарочито су били актуелни у историографским и сродним истраживањима. Готово да нема образоване особе у Србији која тада није нешто сазнала о патриотском и дипломатском ангажовању Михајла Пупина у америчким политичким круговима за време рата, као и о политици америчког председника Вудроа Вилсона према ратној савезници Србији и његовој подршци стварању југословенске државе. И таман кад нам се учинило да је о односима између две земље током ратног периода готово све већ речено, новим истраживањима је то оповргнуто.

Књигом *У име хуманости. Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Биљана Вучетић је у историју америчко-српских односа увела нове актере и отворила нову перспективу у њиховом сагледавању. На основу архивске грађе која у нашој историографији до сада углавном није коришћена, истражила је мисију Америчког Црвеног крста у Србији и, шире, на Балкану, током Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку. Њено истраживање баца ново светло не само на улогу САД на нашим просторима у епохи Великог рата, већ пружа и додатне аргументе за тезу која је већ постављена у светској историографији – да су Сједињене Државе управо кроз пружање хуманитарне помоћи успоставиле темеље своје спољне политике у Првом светском рату, као и да је Амерички Црвени крст тада постао главни носилац америчке пропаганде.

Књига је подељена на три целине. У уводном делу размотрена је појава модерног америчког *хуманитаризма* крајем 19. века, који је представљао једну од манифестација тада актуелног прогресивистичког покрета. Такође су представљене и најважније личности овога покрета, међу којима је и Теодор Рузвелт, који је дошао на чело Америчког Црвеног крста 1901, вођен визијом да ангажман САД на светској политичкој сцени треба да буде знатно већи него што је то тада био случај. У другом поглављу – *Ратна сећања*, представљен је историјат активности различитих органа Америчког Црвеног крста у Србији: јединице која је била стационирана у Београду убрзо по избијању рата, две јединице

које су крајем 1914. биле смештене у Ђевђелији, Санитарне комисије која је у Србији боравила током 1915. године, Комисије у Солуну 1916. и Пољопривредне јединице која је у Србију стигла у августу 1917. У трећем, најобимнијем поглављу, названом *Per Tot Discrimina Rerum*, приказана су сва искушења и тешкоће са којима су се мисије Америчког Црвеног крста носиле током рата на овим просторима. У првом потпоглављу овог дела књиге разматран је рад других комисија АЦР-а на Балкану – у Румунији, Грчкој, Црној Гори, Албанији и Босни и Херцеговини. У следећем је детаљно представљен рад комисије у Србији – оснивање комисије, делатност на медицинском пољу, сарадња и ривалитет с другим хуманитарним мисијама, делатност комесара Хјума, једног од најистакнутијих предстваника АЦК-а у Србији и завршетак мисије који је уследио након окончања рата. У трећем потпоглављу размотрен је рад Српског потпорног комитета и Мејбел Грујић, као и Америчког друштва за заштиту српске деце. Такође је обрађен рад америчке мисије у Србији по завршетку рата, који је био оријентисан ка здравственом збрињавању најмлађих, здравственом просвећивању становништва и постављању основа за безбедан раст и развој најмлађих генерација у земљи разореној ратом. Последње потпоглавље посвећено је раду америчких медицинских сестара за време рата и оснивању Школе за нудиље у Србији по његовом завршетку, 1921. године; ова школа отворена је с намером да образује медицинске сестре које ће у послератним условима заменити сестре из страних хуманитарних мисија, међу којима је био велики број Американки.

Историјат делатности Америчког Црвеног крста у Србији за време Првог светског рата представљен је претежно на основу архивске грађе америчке провенијенције. Ауторка је користила документе америчког националног Црвеног крста из Архива Хуверовог института на Универзитету Станфорд у Калифорнији који се односе на рад ове организације на Балкану и у Србији. Ова грађа до сада није коришћена у нашој историографији. Такође је користила и грађу из архивских фондова Националног архива у Вашингтону и неколико приватних легата. Истраживање је употпуњено информацијама из оновремене штампе, као и из литературе о овој теми на енглеском и српском језику.

Кроз приказ историјата делатности Америчког Црвеног крста у Србији, књига Биљане Вучетић пружа добар увид у почетке активног америчког ангажмана на овим просторима. Медијска промоција хуманитарних мисија у ратом захваћеној Европи одвијала се, како на америчком тлу, тако и у европским земљама, с циљем да обезбеди већу подршку америчком ангажману у међународним односима. Пружање

медицинске помоћи током рата, послератни рад на здравственом просвећивању становништва и оснивању здравствених и санитарних институција, као и изразита брига за добробит најугроженије категорије становништва – деце, нарочито у недовољно развијеним европским државама, проистицали су, како из филантропских и хуманитарних намера, тако и из жеље за јачањем америчког утицаја. Управо су челници Америчког Црвеног крста најватреније подржавали идеју интернационализма и одговорност САД да интервенише у областима европског здравства и социјалне помоћи. Тако су успостављени први обриси интервенционистичке политике коју ће Сједињене Америчке Државе успешно водити касније у 20. веку и у првим деценијама 21. века.

Александра ВУЛЕТИЋ

***Italy, Yugoslavia, and the Controversy
over the Adriatic Region, 1915–1920:
Strategic Expectations and Geopolitical Realities
in the Aftermath of the Great War,
ed. by Stefano Bianchini, Routledge, London 2024, pp. 326***

Монографија *Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region, 1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War* (Италија, Југославија и полемика о Јадранском региону, 1915–1920: Стратешка очекивања и геополитичке реалности након Великог рата) изашла је у издању лондонске издавачке куће Ратлиц (Routledge), у лето 2024. године, под уредничком палицом Стефана Бјанкинија. Циљ књиге је да објасни догађаје након Првог светског рата који су довели до склапања Рапалског уговора (1920) између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када су територије бивше Аустроугарске империје подељене између већ постојећих и нових држава, углавном на основу националне припадности становништва. Заснована на обимној архивској грађи и објављеним изворима, књига представља напор дванаест аутора из Италије, Словеније, Хрватске и Србије да разреше природу спорова на Јадрану и у окружењу. Будући да је становништво на Јадрану и у залеђу било мултинационално, поменути

конфликти су углавном били производ националних суревњивости. Књига прати разочарања, како Италијана, тако и Југословена: Италија није била задовољна одредбама Лондонског уговора из 1915. године, којим јој је обећана Далмација у замену за улазак у рат против Аустроугарске. С друге стране, Југословени су били разочарани због губитка територија на којима је живело бројно јужнословенско становништво.

Радови су подељени у две тематске целине. Прва скупина радова посвећена је политичким околностима решавања Јадранског питања (*The Adriatic question a century later: Reassessing geopolitical expectations and diplomatic realities*), док се друга скупина радова бави интелектуалцима и јавним мњењем (*The Adriatic question: Intellectuals and public opinion debates*).

Стефано Бјанкини (Stefano Bianchini) закључио је у раду *Power politics, territory or nationality? From the Peace Conference to the Treaty of Rapallo* да су националне државе, које су се појавиле под утицајем империјализма и Великог рата, наследице националне конфликте, стратешко-војне и историјско-културне разлике, па ни Рапалски уговор није могао да успостави мир и стабилност између две земље, већ је било потребно стварање новог институционалног оквира у европском контексту. У раду *The Slovenes and the controversy over borders with Italy and Austria after the First World War* Божо Репе се осврнуо на неправедно решење питања граница за словеначки народ после Првог светског рата, јер су Венеција Ђулија и Бенешка Словенија (Фриулана) ушле у састав Италије. Андреа Картени (Andrea Carteny) на примеру Ријеке осврнуо се на политизацију војске и милитаризацију друштва током 1920. године (*The „Fiume enterprise” and the D’Annunzio Legionaries in the Italian Army documents: The Gen. Pecori Giraldi report (1920)*). Алесандро Вањини (Alessandro Vagnini) у раду *The impact of the Treaty of Rapallo on Hungarian diplomacy* посматрао је значај Рапалског уговора за нормализацију активности мађарске дипломатије.

Утицај Јадранског питања и Рапалског уговора на улазак Црне Горе у југословенску државу била је тема рада Франческа Какама (Francesco Caccamo, *The Adriatic question, the Rapalo settlement, and the end of Montenegrin independence*). Франческо Привитера (Francesco Privitera) позабавио се италијанско-југословенским спором око Албаније током дипломатских преговора који су пратили Рапалски уговор (*Disputed Albania in the diplomatic negotiation of the Treaty of Rapallo*).

У другој тематској целини аутори су разматрали јавно мњење, наступе и поступке водећих политичара и интелектуалаца. Франческо Леончини (Francesco Leoncini) пратио је ставове Томаша Масарика,

Хенрија Викама Стида и Вудроа Вилсона о Јадранском питању (*Tomás G. Masaryk, H. Wickham Steed, Wodrow Wilson and the „Adriatic’s” Italy*). Текстови италијанског историчара и писца социјалистичке оријентације Гаетана Салвеминија (*Gaetano Salvemini and the Adriatic question from the First World War to the Treaty of Rapallo*), посвећени потреби демократског интервенционизма у Јадранском питању, били су тема истраживања Федерика Императа (*Federico Imperato*). Иван Бубало (*Ivan Bubalo*) разматрао је развој политичке каријере Анте Трумбића током Јадранског питања (*„Soldier of my people”: Ante Trumbić and the Adriatic question*), док је Лука Рикарди (*Luca Riccardi*) изложио идеје италијанског политичара и историчара Франческа Салате о праву Италије на Трст и Истру (*Francesco Salata and the foreign policy of liberal Italy (1914–1920)*). Поход на Ријеку и Рапалски уговор у књижевном сећању (*The war, Fiume and Rapalo in literary memory*) закупили су пажњу Кристине Бенуси (*Cristina Benussi*). Биљана Вучетић је у раду *American public opinion on the Adriatic question 1919–1920* закључила да је у тренутку када се САД враћају политици изолационизма америчко јавно мњење позитивно реаговало на Рапалски уговор, јер је дошло до компромисног решења Јадранског питања.

Узимајући у обзир свеобухватан приступ контроверзама у донекле занемареном Јадранском питању, извесно је да ће ова књига бити драгоценa свима који проучавају историју међународних односа у Европи, историју дипломатије и национализам, као и свима који се баве средњоазијским, источноевропским и руским студијама.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

1st General Meeting and Conference of COST Action CA22155 *Network for Forest by-products Charcoal, Resin, Tar, Potash* – EU-Potarch Prague, 5th–7th March 2024

Први генерални састанак Акције *Network for forest by-products charcoal, resin, tar, potash (CA22155 EU-Potarch)*, као и прва конференција, одржани су у Чешкој Републици, у Прагу, у периоду од 5. до 7. марта 2024. године, у организацији Института за етнологију Чешке академије наука (Etnologický ústav AV ČR). Главни носилац пројекта је Универзитет за природне науке у Познању (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu), а на челу пројекта налази се проф. Магдалена Зборовска. Пројекат је одобрен 16. маја 2023. у трајању од четири године (2023–2027), под бројем CA22155, и финансиран у оквиру програма Европске уније за сарадњу у домену научних и технолошких истраживања познатог под називом: „European Cooperation in Science and Technology (COST)” са седиштем у Бриселу.

Фокус пројекта почива на истраживању обраде и примене сировина, те производа добијених на бази нуспродуката шума, а на првом месту: дрвеног угља, пепела, катрана и смоле. Научна визија је да се просветли релевантност ових производа кроз историју, посебно њихова улога у индустријализацији. Циљ је идентификовати и проценити промене у производњи и њихов друштвени и еколошки утицај на одрживи развој и, на основу њиховог наслеђа, извући поуке за будућност. У оквиру овог пројекта, а кроз мултидисциплинарни сарадњу широке мреже истраживача, у плану је да се поменути производи истраже не само кроз историјско-географску перспективу, већ и из угла легислативе, економије, биоархеологије, етнологије, те хемије. Посебна пажња посвећена је такође културном наслеђу, као и његовој презентацији ван уских научних оквира. Пројекат се, осим кроз истраживање, реализује и кроз радне састанке, обуке, семинаре и конференције, који се организују у земљама чланицама ове Акције.

Генералном састанку присуствовало је више од 70 чланова из 32 државе. Током три дана чланови Акције започели су да истражују историју датих производа, са посебним фокусом на историјску

географију, баштину, археологију, животну средину и нове примене. Првог дана, након генералног састанка, на ком је расправљано о будућем раду Акције, одржана су и уводна предавања представника пет радних група (I Наслеђе, II Аналитичка карактеризација, III Археологија, IV Историја животне средине, V Будуће перспективе). Другог дана одржани су посебни састанци сваке радне групе, како би истраживачи имали прилику да посебно расправљају о појединим питањима од значаја, попут прикупљања извора и литературе, формирања библиографске базе, или о примени појединих метода, те како би разменили искуства и истакли одређене историјске околности и статус културног наслеђа у појединим државама и регионима. Последњег дана одржана је и мултидисциплинарна конференција, на којој је било укупно 14 предавања и представљено 15 постера. Током та три дана успостављени су и стандарди за даља историјска, археолошка, еколошка, хемијска и друштвена истраживања PoTaRCh-a.

Последњег дана уједно је одржан и закључни део састанака и конференције, када је истакнуто да се приликом истраживања у оквиру Акције, како би се развила свеобухватна перспектива о историји датих продуката на територији Европе, морају узети у обзир друштвено-културне разлике, традиција, језик и идентитет, као и да се при истраживању и стварању базе знања мора имати у виду, како локални и регионални контекст, тако и везе у Европи, као и Европе с другим континентима. Такође, договорено је и да се следећи генерални састанак одржи 2025. године у Познању. Овим састанцима присуствовала је и Александра Фостиков, као један од два представника Србије у оквиру дате Акције. Она је током конференције имала част да представи, како Историјски институт, тако и да укаже на базе података и дигиталне методе, које могу бити од користи у раду пројекта, попут Европеане (Europeana). Подаци о датом догађају, састанцима и конференцији доступни су детаљније на линковима Акције: <https://potarch.eu/>, <https://www.cost.eu/actions/CA22155/>, <https://www.linkedin.com/company/eu-potarch/>.

На крају треба истаћи и да је овај тродневни догађај омогућио успостављање ближе сарадње, како међу истраживачима, тако и међу институцијама, што је након прелиминарних разговора у Прагу и резултирало тиме да Историјски институт Београд и Институт за етнологију Чешке академије наука потпишу *Споразум о сарадњи* 26. априла 2024. године. Овим споразумом уређене су основе за заједничку организацију и реализацију научних, просветних, издавачких и других активности, пројеката и програма из области науке и просвете, те осталих, са циљем да се негују и промовишу делатности те две институције,

имајући у виду њихову заједничку научну и просветну улогу у савременом друштву.

Споразум су потписали проф. др Александар Растовић, директор Историјског института Београд, и др Јиржи Војч (Jiří Woitsch), директор Института за етнологију Чешке академије наука.

Александра ФОСТИКОВ

Округли сто *Идентитети од средњовековља до данашњих дана (вјерски, језички, етнички, национални, државни)*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 15. мај 2024.

У организацији Филозофског факултета, Универзитета у Бањој Луци, 15. маја 2024. године одржан је Округли сто на тему *Идентитети од средњовековља до данашњих дана (вјерски, језички, етнички, национални, државни)*. Округли сто уназад неколико година традиционално организује катедра за историју. Овогодишњи округли сто и тема окупили су 14 истраживача из Републике Српске, Федерације Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије.

Након поздравне речи др Радована Субића, у име организатора округлог стола, отпочео је његов радни део, подељен у две сесије. Прву је отворио др Милош Ивановић, виши научни сарадник Историјског института из Београда, саопштењем *Етнички и правно-социјални идентитети у српској средњовековној држави од XIII до средине XV века*. У свом излагању скренуо је пажњу на то да постоје различите врсте идентитета, које се могу и преплитати, што је био случај и у српској средњовековној држави. Ту појаву за поменути период илустровао је на примеру Влаха и Саса. Потом је уследио реферат др Дејана Дошлића, вишег асистента Филозофског факултета у Бањој Луци, под називом *Визуелни идентитет владара у средњовековној Босни*. Дошлић је назначио да је највише представа владара с подручја Босне сачувано на печатима и новцу, те да се мора водити рачуна о томе да су оне типске. Поред њих осврнуо се и на ликовне приказе, те на представе на надгробним споменицима, стављајући их у шири контекст у односу на тип извора на коме су сачувани. Вук Бачановић, докторанд на одељењу за етнологију

и антропологију Филозофског факултета у Београду, презентовао је рад (*Које год врсте човјек*) *Повеље и други сачувани документи босанских и хумских владара и властелина као извор за истраживање конструкције средњовековног етничког идентитета становништва Босне и Хумске земље*. Истакао је да се питању идентитета на подручју Босне и Хума мора приступити методама историјске антропологије, пошто се на тај начин из дипломатичког материјала може извући оно што је важно за ту тему. Тиме се, по његовом мишљењу, може увидети под којим условима су средњовековни људи конструисали или прихватили одређене етничке идентитете.

Саопштење под називом *Значај џизије дефтера као извора за демографију Босне и Херцеговине у XVII вијеку* изложила је Нада Трифковић, докторанд на Одсеку за нову османску историју Истанбулског универзитета. Објаснила је да су од 17. века у Османском царству, уместо *тахрир дефтера*, који су садржали пописе становништва, састављани *џизија дефтери*, у којима су забележени само здрави и одрасли немуслиман, пошто су само они плаћали џизију. Упркос том свом ограничењу, *џизија дефтери* су, како је нагласила, незаобилазан извор за проучавање демографских кретања на подручју Босне и Херцеговине. Научни сарадник Историјског института из Београда др Нино Делић представио је тему *Српски идентитет у званичним системима евиденције становништва Хабзбуршке монархије и Османског царства у XIX веку*. Објаснио је да су у поменутим државама на пописима становништва Срби углавном посредно идентификовани преко припадности Православној цркви или српском језичком корпусу. Статистички се број Срба, како је приметио, крајем 19. века смањио због све већег инсистирања на верској припадности, као и ужег дефинисања језичког оквира.

Рад под насловом: *Андре Бар (André Barre) и разумевање српског идентитета у Босни и Херцеговини* изложила је др Биљана Стојић Радовић, виши научни сарадник Историјског института из Београда. Фокус је ставила на Барову књигу *Босна и Херцеговина. Аустријска управа од 1878. до 1903*, која је објављена 1906. године истовремено на српском и француском језику. Анализирала је како су Андре Бар и Французи уопште перципирали верски и национални идентитет становника Босне и Херцеговине. Сесију је затворио Вељко Максић, мастер историчар, председник одбора за културу и спорт Заједничког већа општине Вуковар, рефератом *Питање идентитета на славонско-сремском простору током Првог светског рата*. На различитим примерима приказао је настојања аустроугарских власти да српској етничкој заједници оспори, ограничи

и забрани развијање осећања националне, верске, језичке и културне припадности. Напоменуо је како је циљ таквих забрана био брисање трагова српског идентитета на славонско-сремском подручју.

У другој, поподневној сесији, учешће је узело седам излагача. Сесију је отворио Симиша Симикић, асистент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци, саопштењем *Утицај геополитичког идентитета Срба на доношење политичких одлука*. Симикић је анализирао геополитички идентитет Срба, његово историјско обликовање и савремене рефлексије. Александра Савић, докторанд Филолошког факултета у Београду, следећа је представила свој рад *Тумачење дјела Иве Андрића у Босни и Херцеговини током ратних и поратних година*, у коме је анализирала (зло)употребу lika и дела Иве Андрића од јавности, медија, стручних кругова, који су током грађанског рата на различите начине оспоравали вредност књижевног постигнућа нобеловца и учитавали му идеолошку некоректност према осетљивим међунационалним питањима. Наредни излагач била је Милена Михаљевић, мастер историје, запослена у Републичком центру за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Бањалука, која је изложила рад *Улога политичких одлука СДА у посљедњој фази обликовања бошњачке нације (1990–1993)*. У излагању је приметила да се цео процес националног конструкта стварања бошњачке нације, која је проглашена септембра 1993. године, обликовао у неколико смерова. Нагласила је да се у почетку инсистирало на посебности језика, да би се фокус усмерио на територијализацију идентитета, да би у коначници, како је Александра Савић закључила, дошло до стварања исконструисане историјске вертикале кроз истицање муслиманског ексклузивног права на културно наслеђе средњовековне босанске државе. Мастер историчар Предраг Лозо, такође запослен у Републичком центру за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, изложио је рад *Идентитет Републике Српске у њеним оснивачким документима*, у коме се фокусирао на питање како се у оснивачким документима државе у настајању мењао идентитет Срба, као и саме Републике Српске. Идентитет и питање политике прошлости приказао је кроз историјску динамику догађаја из 1992. године.

Очување крајишког идентитета код Срба прогнаних из Републике Српске Крајине био је наслов саопштења др Милана Гулића, научног саветника Института за савремену историју из Београда, у коме се осврнуо на очуване елементе крајишког идентитета кроз завичајна удружења, културно-уметничка друштва, књиге и периодичу чији је циљ да очувају језик „старог краја” и аутентичну културу српског народа са

крајишког подручја. Гулић је закључио да су, након прогона, крајишки Срби у новим домовинама заузели значајно место у популарној култури, а њихов карактеристичан музички израз данас има размере савременог супкултурног феномена. Др Владан Вуклиш из Архива Републике Српске Бањалука представио је рад *Идентитети партизанства и хоризонти Револуције*, у коме се фокусирао на анализу ширих процеса наратива и идентитетских слојева који су прожимали партизански покрет на примеру српског устанка у НДХ 1941. године. Последње излагање поподневне сесије и уједно Округлог стола одржао је др Драгиша Д. Васић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци, који је представио саопштење *Ко су становници Босне и Херцеговине по балканистичким синтезама њене историје*. Фокус Васићевог саопштења био је на (зло)употреби историје Босне и Херцеговине и политички мотивисаном прекрајању историјских збивања, појава, процеса, идеја и идентитета. Васић је анализирао радове појединих англосаксонских аутора, попут Ноела Малколма, Кети Кармајкл, Роберта Доније и Џона Фајна и истакао да су интерпретирајући историју Босне и Херцеговине дали примат једној страни (муслиманској/бошњачкој), дехуманизујући остале стране. Саопштење је закључио констатацијом да се поменути аутори користе концепцијама негирања српског идентитета из времена Аустроугарске, што за коначни резултат има политички инструментализован историјски ревизионизам.

Овогодишњи Округли сто био је организован у част тридесетогодишњице од оснивања Филозофског факултета. Организатори планирају да се презентовани радови објаве у специјалном броју факултетског часописа *Синеза*, у свесци за наредну годину.

Биљана СТОЈИЋ РАДОВИЋ
Милош ИВАНОВИЋ

**The 25th Symposium of the Comité International D'études
Pré-Ottomanes Et Ottomanes (Ciepo)
Tirana, Albania, 21–25. Jun 2024**

Одржавањем 25. Међународног симпозијума Комитета за предосманске и османске студије (Comité International D'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes-*СІЕРО*), у Тирани, између 21. и 25. јуна 2024. године, наставила се традиција започета 1974. године у Напуљу. Ове године организацију су преузели Институт за политичке студије „Сами Фрашери” (Institute of Political Studies, Sami Frashëri) и Академија за албанске студије (Akademia E Studimeve Albanologjike), уз подршку Канадског института за технологију (The Canadian Institute of Technology) и партнерâ, Европског универзитета у Тирани (European University of Tirana) и националне авио-компаније (Air Albania).

На инаугуралној церемонији, домаћини су се, између осталог, осврнули на прошле и будуће активности комитета, као и на значај турколошких и османистичких студија уопште. Међу говорницима су били ректор Европског универзитета, др Селами Џепа (Selami Xhepa); амбасадор Републике Турске у Тирани, Тајар Каган (Таууар Каған); вршилац дужности председника СІЕРО, проф. др Илхан Шахин (İlhan Şahin); и директор института „Сами Фрашери” др Ардиан Мухај (Ardian Muhaj). У име Канадског института присутне је поздравио проф. Реис Муљита (Reis Mulita), а др Ферит Дука (Ferit Duka), историчар, говорио је у име Академије за албанске студије Европског универзитета.

Радни део симпозијума трајао је четири дана, а петог је организован целодневни излет у Берат. Првог радног дана сесије су организоване у два временска блока (подневни и поподневни), а остала три дана у три блока (јутарњи, подневни, и поподневни). У сваком, једноипосатном блоку одржаване су по четири сесије на којима су у просеку представљена по четири рада. Неке сесије су организоване као тематски панели (око 22), неке као групе независних презентација, а било је и комбинација ова два. Тако је представљено око 195 радова научника из разних делова света, од Америке преко Европе до Јапана, истраживача различитих генерација, који се више или мање уклапају у постојеће параметре локалних и/или националних традиција у проучавању предосманске и османске историје. Званични језици симпозијума су били енглески, француски, турски и немачки, од којих само последњи није био заступљен, док је енглески, очекивано, доминирао.

У позиву за пријаву радова акцентоване су неке веома широке и флексибилне тематске области: историјске фазе у развоју Османског царства (рани, средњи и касни период), политичке и социјалне структуре, економски системи, културна размена и интелектуални живот, религија, уметност, демографија и структура породице, војне стратегије и институције, здравље и медицина, дипломатија и спољни односи, компарација са другим царствима и регионима, и регионалне студије с нагласком стављеним на Балкан и Медитеран. Кад се погледају тематски панели, приметно је готово уједначено присуство радова који се односе на рани модерни период (8 панела) и каснији период историје Османског царства (10 панела), док се предосманским периодом директно бавио само један панел, *Нови погледи на религију и друштво средњовековне Анадолије* (New Approaches to Religion and Society in Medieval Anatolia) којем је председавао проф. Ендрју Пикок (Andrew Peacock, University of St Andrews). У својој презентацији проф. Пикок се позабавио раним формама исламске херезиографије на тлу Анадолије. Проф. Сара Нур Јилдиз (Sara Nur Yıldız, ODTÜ Ankara) донела је поглед на дугорочну историју грчких хришћана у градићу Силе у области Коња данашње Републике Турске (Sille, Konya), значајног и по томе што је релативно одскоро почео да привлачи туристе као место укрштања различитих култура. Томас Синклер (Thomas Sinclair), професор турске историје у пензији и стручњак за историју средњовековне Мале Азије, говорио је о положају Ерзинџана у 15. веку. Зејнеп Октај (Zeynep Oktay, Boğaziçi University) бавила се питањем односа усмене и писане традиције кроз осврт на месневију као поетску форму и жанр који је имао велики значај у раном развоју исламске књижевности у Анадолији.

Принцип распореда сесија није био баш јасан, што је донекле отежало праћење програма. Често се, на пример, дешавало да се временски поклопе два занимљива панела посвећена истом периоду османске историје, а по правилу се стручна публика дели према специјализацији. Било како било, занимљиво је истаћи да су османисти из Мађарске организовали два панела са истим насловом, што говори о значајним тренутним активностима у тој земљи на овом пољу истраживања. Заједнички наслов два панела је *Истраживање османског периода у Мађарској: граничне области и релевантни историјски извори* (Research of the Ottoman Period in Hungary-Borderlands and their sources). Разматране су тако нове могућности за проучавање османско-мађарских пограничних области (Éva Sz. Simon). Затим се говорило о муслиманским насељима у хришћанској земљи у контексту освајања у Мађарској током 16. и 17. века (Balázs Sudár); о граници и граничној

области у периоду одмах након потписивања Карловачког мира (Hajnalka Tóth); Будиму као „пограничном” граду са мешаним становништвом (Adrienn Papp); амбасадорским делегацијама које су слате у Будим током 17. века (János Szabados); накнадама које је османска држава исплаћивала трансилванијским и хабзбуршким изасланицима током 16. и 17. века (Szabolcs Hadnagy); и социоекономском утицају османских освајања, који је анализиран на основу података из три временска пресека – 1330, 1580. и 1780. године (Gábor Demeter). Укупни утисак је да се нови правци у истраживању отварају највише захваљујући све већој примени дигиталних алата за статистичке анализе великих количина података и географског мапирања.

Проф. Вефа Ергинбаш (Vefa Erginbaş) водио је панел који је изазвао нарочито велико интересовање: *Проповедници, учењаци, бирократе и ханови: нови погледи на османску религиозност у раном модерном периоду* (Preachers, Scholars, Bureaucrats, and Khans: New Perspectives on Ottoman Religiosity in the Early Modern Period). Проф. Ергинбаш је говорио о улози професора медреса специјализованих за проучавање хадиса (дарулхадис медресе) у процесу сунитизације религијског дискурса и религијске праксе у периоду пре 1700. године. Остала три рада су се односила на друштвене везе и интелектуалне утицаје (енг. *networks*) који се могу детектовати у области хадиске науке у 17. и 18. веку, на простору који је повезивао Хеџаз са централним регионима османске државе (János Galamb); реконструкцију колекције рукописа која је некада била у поседу будимског ваиза Сулејман Ефендије (у. 1640), а чији су делови данас разбацани по разним модерним библиотекама, као и оцену садржаја и сврхе његових проповедничких активности (Tijana Krstić); и религиозну политику Османлија на фону односа са Кримским ханатом и одговоре на ту политику са Крима (Derin Terzioğlu). Остали панели који се тичу раног модерног периода бавили су се следећим темама: одржавање јавног реда и спровођење закона у 17. и 18. веку (Rossitsa Gradeva, Maria Shusharova, Benjamin Weineck, Gül Şen); дипломатске активности у османским вазалним државама као што је Трансилванија (Zsuzsanna Hátori Nagy, Gábor Kármán, Vedran Stojanović, Ágnes Szalai, Natalia Królikowska-Jedlińska); успони и падови клана Соколовића (Burak Karakuş, İsmail Emre Pamuk, Robyn Dora Radway, Fatih Yücel); криза у хришћанско-муслиманским односима у Румелији (Eduart Caka, Eleni Gara, Yorgos Tzedopoulos, Konstantinos Giakoumis, Yusuf Ziya Karabıçak), социјални аспекти стила османских песника и теоретичара поетике, као и стратегије примењиване у производњи значења (Christiane Czygan, Sadık Yazar, Hatice Aynur, Edith G. Ambros). Осврт на све индивидуалне

презентације овде, наравно, није могућ, те се препоручује консултовање званичног програма симпозијума, који нажалост, није садржао апстракте, већ само наслове презентација.

Неке од тема панела о каснијем периоду османске историје биле су: реакције османских интелектуалних кругова на уплив литературе и идеја из страних земаља, пре свега са запада (Meriç Tanık, Özgür Türesay, Alper Yalçınkaya, Seda İzmirli Karamanli, Cigdem Oğuz); узгајање маслина и производња маслиновог уља (Alp Yücel Kaya, Antonis Hadjikyriakou, Yücel Terzibaşoğlu, Lefteris Perrotis, Dilek Akyaşın Kaya); друштвена и политичка кретања у османском Ираку у периоду попуштања контроле централне власти (Camille Cole, Metin Atmaca, Barbara Henning); технолошки развој у дугом деветнаестом веку (Malte Fuhrmann, Darina Martykánová, Borianna Antonova-Goleva, Funda Soysal), при чему се један рад односио на начине на које су представници османске власти управљали инфраструктуром Београда у периоду сталних промена границе (Florian Riedler и Nenad Stefanov); османски Епир под управом Тепеделенли Али Паше (Sokol Çunga, Nikos D. Karabelas, Myrsini Manney-Kalogera, Emily Neumeier, Auron Tare); чифлуци, земљопоседништво, рад и радна снага на простору централног Балкана (Ezgi Burcu Işıl, Alp Yücel Kaya, Socrates D. Petmezas, Yücel Terzibaşoğlu, Andreas Lyberatos); редефинисање појма суверенитета за владавине Махмуда II (Murat R. Şiviloğlu, Özgür Türesay, Alp Eren Topal, Ayşe Başaran); начини и последице пописивања становништва у Османском царству и изван њега, то јест у Албанији, Босни, Анадолији, Сирији и региону Волга-Урал (Takeshi Konno, Tomoki Okawara, Masumi Isogai); сезонски, присилни и мигрантски рад у провинцијама Царства (Uğur Bayraktar, Tuna Başibek, Yaşar Tolga Cora); деловање Младотурака на простору између Дунава и Медитерана (Ramazan Hakkı Öztan, Uğur Zekeriya Peçe, Sena Hatip Dinçyürek).

На симпозијуму је учествовало неколико представника научне заједнице Србије. Марија Андрић (Историјски институт) учествовала је на панелу који је организовала проф. Вера Константиновић (Vera Constantini, Università Ca' Foscari), а који се бавио упоредним сагледавањем трговине и повезаних активности у областима око Венеције, Сплита и османског Балкана (Commercial Landscapes and Comparative Perspectives: Venice, Split, and the Ottoman Balkans). Остали учесници панела су говорили о: интересима Венеције у односу на Балкан у 17. веку, уз преиспитивање увреженог става да је овај период карактеристичан по кризи на свим друштвеним и политичким нивоима (Vera Constantini); венецијанским и османским улагањима у инфраструктуру Сплитског лазарета (Scala di

Spalato) крајем 16. и почетком 17. века (Petar Strunje); члановима породице Соколовић, који су у истом периоду имали разне административне функције у вези с пројектом отварања лазарета у Сплиту (Elma Korić); картографији источног Јадрана у време функционисања лазарета (Duje Jerković); луци Сплит из перспективе османске власти у периоду између 1699. и 1839. године (Fahd Kasumović). Др Андрић је говорила о статусу османских трговаца у Венецији из перспективе венецијанске администрације у периоду од 16. до 18. века (*Ottoman Merchants' Status in Venice: Accommodation and Trade Rights in the Light of Venetian Administration (16th-18th centuries)*)).

Остали учесници симпозијума из Србије представили су радове индивидуално. Др Огњен Крешић (Балканолошки институт) говорио је о религиозним, социјалним и економским аспектима донација које су православним манастирима даривале жене у 18. веку на подручју Балкана под османском влашћу (*Female Donors of Orthodox Christian Monasteries in the 18th-Century Ottoman Balkans: Religious, Social, and Economic Aspects*). Три представљена рада настала су као резултати истраживања у оквиру пројекта *Reshaping Nobility: Formation of the new Christian elite in Ottoman Serbia (15th-18th century) – NOBILITY*, који је подржан од Научног фонда Републике Србије (грант број: 1565). Др Татјана Катић (Историјски институт) говорила је о пореклу Махмуд-паше и породици Ангеловић у светлу нових података из катастарских пописа (*Mahmud Pasha's Origins and the Angelović Family in the Light of New Evidence*); др Драгана Амедоски (Историјски институт) реконструисала је путну мрежу у долинама Велике, Јужне и Западне Мораве у раном модерном периоду (*Mapping out the Ottoman Road Network in the Valleys of Great, South, and West Morava in the Early Modern Period*). Др Маријана Мишевић (Историјски институт) говорила је о начинима представљања Србије и Срба у османским текстовима разних жанрова у периоду између 1300. и 1550. године (*Framing the Other/Framing Oneself: „Serbs” and „Serbia” in Ottoman Sources from ca. 1300 to ca. 1550*)).

Општи утисак који се могао стећи на основу, неизбежно делимично праћеног програма, јесте да су теме из османске историје ове године биле нарочито разноврсне, гравитирајући између оних које су већ дуго предмет историографских расправа (као што је, на пример, такозвана „дебата о читлуцима”) до, у османским студијама, релативно нових (као што је историја осећања, представљена радом који се бавио дефиницијама среће на основу гласова хегемонистичких и подређених слојева друштва у османској Сирији деветнаестог века (Fruma Zachs)). Други утисак је

да нове праксе у области рукописних студија, нова схватања примене филологије и палеографије, статистике, картографије и *network* анализе, нарочито на таласу све веће примене дигиталних алата, природно воде, како постављању сасвим нових и свежих питања, тако и преиспитивању укорењених истина које су формулисали досадашњи ауторитети у османистичким студијама.

Маријана МИШЕВИЋ

Међународни научни скуп
Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600), Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули – Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Ријеци, Пула,
5–7. септембра 2024.

Од 5. до 7. септембра 2024. године у Пули (Република Хрватска) одржана је међународна научна конференција *Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)*. Овај научни скуп организован је у склопу пројекта „ReCogniSeMe” који финансира Хрватска заклада за знаност, а проистекао је из обједињавања *Шесте медиевистичке знанствене радионице у Ријеци*, коју од 2014. године на сваке две године организује Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Ријеци и редовне конференције *Past, Present, Future*, коју од 2015. године такође на сваке две године организује Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули.

На конференцији, чији је радни језик био енглески, учествовало је 45 предавача као и два излагача по позиву (keynote speakers): Збигњев Далевски из Историјског института „Тадеуш Мантојфел” Пољске академије наука и Душан Зупка с Универзитета Коменијус у Братислави. Уз 12 сесија са излагањима учесника и пратећим дискусијама током три дана одржавања скупа, те два пленарна предавања наведених говорника по позиву, на почетку скупа уприличен је и округли сто о стању у истраживању ритуала у средњем веку, током кога су се сви учесници могли укључити у дискусију.

Првог дана скупа, након поздравних речи, отварања конференције и одржавања округлог стола, први предавач по позиву Збигњев Далевски представио је своје излагање у коме је као студију случаја обрадио крунисање краљевском круном пољског кнеза и краља Болеслава Храброг, смештајући ову церемонију у контекст односа Пољске и Римско-немачког царства. Након тога истовремено су отворене прва и друга седница скупа. Сесија 1 под називом *Magnates in Central Europe* започела је излагањем *The Visual (self)representation of Herman II, Count of Cilli* Мије Отер Горенчич са Института Франца Стелеа за историју уметности Словеначке академије наука и уметности. У свом предавању Мија Отер Горенчич је показала како је цељски гроф Херман II, пошто је у првој трећини 15. века успео да се уздигне на положај најмоћнијег великаша у краљевствима свог зета Жигмунда Луксембуршког (римско-немачког цара и угарско-хрватског краља), користио сакралну архитектуру и уметничка дела да представи своју моћ и политички престиж. Потом је Бењамин Хекић из Историјског института Београд представио своје излагање *Self-(re)presentation of Female Power in the 15th Century: Governance, Patronage, Documentary Production and Sigillographic Practice of Kantakuzina-Katherina Branković of Cilli* у коме је анализирао средства и начине саморепрезентације цељске грофице Кантакузине Бранковић и истакао специфичности ове конкретне саморепрезентације жене на положају моћи. Последњи је излагао Роберт Курелић с Филозофског факултета у Пули, а његова тема с насловом *The Lure of Crimson: Red Wax Privilege of the Frankapani in the Kingdom of Hungary and Croatia* у фокусу је имала чињеницу како је племићка породица Франкопанâ у 15. веку користила симболичку привилегију употребе црвеног воска за печатења у свом настојању да се издигне изнад „обичног” племства и уврсти међу најистакнутије великаше у угарским и хрватским земљама. Нит која је повезивала сва три излагања била је у ствари грофовска и кнежевска породица Цељских, који су током прве половине 15. столећа били значајан политички фактор диљем средњоевропских и јужнословенских простора (данашње Мађарска, Аустрија, Чешка, те Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, и Србија) захваљујући пре свега својој мрежи породичних и брачних веза с бројним владарским и племићким династијама. Стога су истраживачи у публици ове сесије, као и сами излагачи, добили целовитију слику о начинима и средствима репрезентације припадника рода Цељских, сагледану из више углова.

Напоследку, у Сесији 4 под насловом *Contact with Heterodoxy and Paganism* (која је настала спајањем првобитне Сесије 3 и Сесије 4 због изостајања неколико пријављених излагача са скупа) публика је имала

прилике да чује пет предавања. Маурицио Левак и Марина Зграблић са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Пули представили су излагање *Ritual and Ceremony in the eighth century Istria: Public presentation of Church and State power*, у коме су се осврнули на то како је локално друштво у Истри прихватило промене у церемонијама и ритуалима које је донела нова франачка (каролиншка) власт на крају 8. и почетком 9. века. Предавање *Between Paganism and Christianity: The Nature of Rituals Among the Lithuanian Nobility from the Mid-13th to the Late 14th Century* Јанине Ријер с Универзитета Игнацијанум у Кракову у средишту пажње имало је трансформацију паганске ритуалне праксе у литванском друштву под утицајем хришћанства. Андриј Кепша са Историјског института Филозофског факултета Универзитета у Храдец-Кралове у свом је излагању под насловом *Rus' on the periphery of Christianity: rituals, symbols, and the supernatural*, користећи теорију *границе*, анализирао сукобе и сарадњу у руско-половецким односима од 10. до 12. века, те како су се у таквом окружењу формирали погледи на ритуале, симболе и натприродне појаве. Излагањем *When a Ruler meets a Ruler... A new Interpretation of the Meeting of King Stephen of Hungary and Duke Mieszko of Poland in the Polish-Hungarian Chronicle*, Маћеј Стахович са Историјског факултета Универзитета у Варшави довео је у питање проблематичан податак из Пољско-угарске хронике о сусрету два владара, истакавши да је овај извештај из хронике литерарна конструкција и да, пошто није историјски утемељен, не може послужити као модел за реконструкцију ритуалне праксе сусрета владарâ у том периоду. Римлија Тарик Телкенаароглу с Универзитета Макгил у Монтреалу у предавању *Witches, Conjurers, and Demoniacs: Inner Voice and Spirit Possession in Early Quakerism* анализирала је перцепцију ритуалних пракси раних квекера од њихових савременика у енглеском друштву, с посебним фокусом на перцепцију и третман квекерки, тј. квекерских проповедница које су својим деловањем изазивале негативне реакције у енглеском друштву у коме проповедање није сматрано прикладним за жене.

Другог дана скупа одржано је највише предавања у укупно чак шест седница. Сесије 5 и 5/II носиле су назив *Everyday Life*, са укупно пет предавања у којима су резултати истраживања презентовани из перспективе историографских, археолошких, антрополошких и музиколошких приступа. У излагању *Baptism ceremony and godparents in Istria in the 16th and 17th centuries* Данијела Доблановић Шуран са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Пули представила је реконструкцију образаца кумства на основу података из матичних књига и основне тенденције у овој пракси током 16–17. века у Истри. Весна

Лалошевић из Хрватског друштва за проучавање античких мозаика из Загреба и Кристина Џин из Института друштвених знаности „Иво Пилар” у Загребу дале су преглед археолошких сведочанстава и података из наративних извора о ритуалима излечења на тлу Хрватске током антике и раног средњег века у свом излагању *Rituals of healing from antiquity to the Middle Ages*. Предавање Катарине Мадурера Виламарис са Одељења за конзервацију и рестаурацију Научнотехнолошког факултета НОВА ФЦТ Универзитета у Лисабону *Musical Rituals in the Cathedrals of Braga and Évora: singularities of the Portuguese territory* пратило је две школе литургијске музике у Браги и Евори током 11–13. века и развој ритуала у њиховој делатности. Марија Могоровић Црљенко са Одсека за повијест Филозофског факултета у Пули је у излагању *Marriage Rituals in Istria at the End of the Middle Ages and in the Early Modern Period* анализирала податке из матичних књига, градских статута и наративних извора како би представила бројне ритуале и церемоније склапање брака, с посебним освртом на обичаје прославе другог брака. *A holy water sprinkler (aspergillum) with Latin inscription from Zalavár, testifying to the early Hungarian church organization* наслов је предавања у коме је Ерика Шимоњи из Мађарског народног музеја представила ново археолошко откриће које доноси податке о могућим везама ране мађарске цркве и француског манастира Клинија током 11. века.

Након пленарног предавања Душана Зупке, другог говорника по позиву, у коме су детаљно анализирани религијски ритуали рата и ратовања у средњовековној Европи, с посебним освртом на ритуале пред битку, војничке светитеље и улогу војних реликвија, одржане су шеста, седма и осма седница скупа. Седма сесија под називом *Crowns and Courts* започела је излагањем Ведрана Суловског с Универзитета у Кембрицу. Темом *The German Royal Coronation's Forgotten Liturgical Texts and the Cult of Saint Charlemagne* Суловски је представио идеолошке и политичке импликације литургије *Laetare Ierusalem* која је сачињавала литургију крунисања у Римско-немачком царству током периода владавине Хоенштауфенâ, као и визуелне поруке светилишта Карла Великог у Ахену, где је крунисање обављано. Лука Шпољарић са Одсека за повијест Филозофског факултета у Загребу у предавању *The Problems with the Coronations of the Last Kotromanić Kings of Bosnia* анализирао је разлоге неуспелог покушаја крунисања Стјепана Томаша 1446. и успешног крунисања Стјепана Томашевића 1461. круном добијеном од папе, при чему је истакао као значајне чиниоце утицај Цркве босанске, утицај ситне властеле, те став угарског краља према крунисању босанских владара. Структура и функционисање двора раносредњовековних хрватских

владара (9–11. век), с посебним освртом на каролиншке утицаје, били су тема излагања *From Band of Brothers to Royal Palace: Early Medieval Courts of Croatian Rulers* Трпимира Ведриша са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Загребу.

Death, Burial, and Remembrance био је назив Сесије 8 са само два предавања: *Proposal for the interpretation of the motives of the dying/death of Ban Stjepan II Kotromanić on the chest of St. Simeon in Zadar* Иване Пријатељ Павичић са Одсјека за повијест умјетности Филозофског факултета у Сплиту; и *Traces of the exhumation rituals in the medieval necropolises in Macedonia* Орданчета Петрова и Александра Василеског са Института за старословенску културу у Прилепу (Стивен Пау с Универзитета у Калгарију био је одсутан, те није представио треће предвиђено излагање: *Mongol rituals, ceremonies, and symbols connected to burying and disposing of the dead during the invasion of Europe as evinced in textual and archaeological sources*). Ивана Пријатељ Павичић је изнела своје тумачење сцене умирућег босанског бана Стјепана II Котроманића са задарске Шкриње Св. Шимуна коју је наручила његова кћи, угарска краљица Елизабета, као приказа добре смрти владара, те покушала да идентификује две женске и две мушке фигуре око самртникове постеље у овој сцени. На основу археолошких налаза, Петров и Василески су показали како се ритуална пракса откопавања земних остатака, њиховог чишћења и поновног сахрањивања, посведочена на средњовековним некрополама у Македонији, може довести у везу с преносом остатака из манастирских гробова у костурнице, те да је ова пракса започела још у средњем веку и опстала до почетка 20. века.

Трећи дан скупа започео је Сесијом 9, *Hierarchy and Power in Communities*. Први је излагао Јосип Банић са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Ријеци, представивши тему *A Distorting Mirror: Political Semiotics of Medieval Investiture Rituals (Patriarchate of Aquileia in High and Late Middle Ages)*. Бавио се садржајем церемоније инвеституре коју су аквилејски патријарси вршили као сизерени бројних световних вазала, тј. тиме како су поједини ритуали уношени, или избацивани из ове церемоније према жељи конкретнoг патријарха и у зависности од статуса/ранга вазала. У следећем излагању, *Violence as Ritual. Examples from Social Conflicts in Late Medieval Dalmatia*, Анте Бећир с Хрватског института за повијест анализирао је чин колективног насиља који је имао ритуалну улогу у градским заједницама Шибеника, Сплита и Трогира од 13. до 15. века. Ову тему пратило је предавање Марка Рампина с Универзитета ЛУМСА у Риму под насловом *The power of self-representation. Rituals and communitarian enmities in early modern Korčula*, у коме је излагач

показао на које су начине дубоко сукобљене и неретко насилне политичке фракције на млетачкој Корчули користиле ритуале градског живота да би дискредитовале своје супарнике и наметнуле се као једини представници заједнице пред млетачким властима.

У паузи између сесија последњег дана конференције сви учесници су могли присуствовати представљању пројекта *ReCogniSeMe: Rituals, Ceremonies and Symbols of the Croatian Middle Ages in the European Context (800–1600)* који изводе Филозофски факултети у Пули и Ријеци, у склопу кога је осмишљен и организован овај научни скуп, те упознати се с током пројекта, члановима тима, као и с резултатима и постигнућима оствареним на пројекту. Последње седнице скупа, Сесија 10 и Сесија 11, одржане су истовремено, под називом *The Power of the Written Word*, одн. *Visual Symbol of Status*.

Излагања на Сесији 11 започео је Маријан Брадановић с Филозофског факултета у Ријеци темом *Messages on heraldic reliefs – Examples in wider Kvarner area from the Late Middle Ages and the Early Modern Period*. Излагач је обрадио хералдичке рељефе са историјских споменика острва Крка, посебно истакавши промене које је у садржају и стилу иконографије донео прелазак острва под млетачку власт, а затим је ове примере сместио у шири контекст, упоређујући их с материјалом из околних места у Кварнерском приморју. Федерико Каначини с Универзитета ЛУМСА у Риму у свом предавању *How to peel an apple? And which animal belongs to my faction? Rituals and Symbols in the communal society* показао је улогу симбола и хералдичких амблема у борби између политичких фракција гвелфа и гибелина у Италији 13–15. века, те како су њихове међусобне разлике са симболичко-иконаграфског поља пренете на поље ритуала, обичаја, понашања и свакодневних навика (што се сликовито може илустровати различитим гвелфским и гибелинским манирима ношења шешира или коришћења есцајга за столом). У предавању *Frontispieces of Political Works in Habsburg Monarchy (1660–1710)* Филип Драженовић с Факултета уметности у Љубљани анализирао је илустрована прочеља на првој страни књиге у политичким делима аутора из Хабзбуршке монархије у 17–18. веку која су служила да се читаоцима кроз употребу симбола, метафора, општих места и аналогича представи садржај, циљ и намена књиге, те истакао како су политички писци прочеља користили и као вид визуелне посвете хабзбуршким владарима којима су желели да се препоруче, не би ли стекли владареву милост и професионалну корист. Вид Жепич с Правног факултета у Љубљани у свом излагању *Judicial Insignia in Medieval and Early Modern Period* дао је најпре широк теоријски увод о средњовековном разумевању

концепта правног лица, трансперсоналног карактера (краљевске) власти и државе како би показао улогу инсигнија судских власти као визуелних и материјалних показатеља идентитета судија и њиховог трансперсоналног карактера.

Веома амбициозно замишљен програм с густим распоредом међународног научног скупа *Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)* показао се као сасвим оправдан, с обзиром на то да су кроз велики број излагања презентовани актуелни научни налази на пољу проучавања средњовековних ритуала, церемонија, симбола и репрезентације уопште применом интер- и мултидисциплинарних приступа. Тиме су истраживачи, међу којима је, поред историчарâ, било и историчарâ уметности, правних историчара, класичних филолога, археологâ, музикологâ итд., постигли широк и разноврстан обухват тема, због чега је омогућена размена искустава и потенцијална сарадња између научника који се баве овим областима истраживања у историографији и сродним наукама.

Бењамин ХЕКИЋ

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Библиографија др Војислава Ј. Вучковића (1910–1964)

Сачињена у поводу шездесете годишњице од смрти др Војислава Ј. Вучковића (1910–1964), спољног сарадника Историјског института Српске академије наука, ова библиографија представља покушај да се веома значајно научно дело овог заслужног историчара, створено за само четрнаест година активног рада у науци, обухвати и прикаже у целини. Наиме, у тренутку Вучковићеве преране смрти састављен је и публикован попис којим су приказане његове монографије, критичка издања извора као и студије и чланци штампани у научној периодици. Изостао је, међутим, приказ веома разуђене и обимне Вучковићеве сарадње у *Enciklopediji Jugoslavije* (књ. I–VIII, 1955–1971), затим неки прикази књига као и пар посмртно штампаних студија.

Лексикографски рад В. Ј. Вучковића, верујемо, заслужује да буде регистрован и сачуван од забораву нарочито с обзиром на то да је поред мноштва чланака о личностима и догађајима који су обележили пре свега дипломатску али и општу политичку историју Балкана и Србије у 19. и 20. веку, Вучковић у поменутој енциклопедији објавио и обимне чланке какви су прегледи дипломатије Србије у 19. и 20. веку и дипломатије Југославије, а напосе обимне чланке о арбанаско-, енглеско-, француско- и грчко-јужнословенским односима у 19. и 20. веку.

Имајући на уму високе оцене Вучковићевог научног дела изречене од историчара као што су Димитрије Ђорђевић и Стеван К. Павловић, а уверен да протекле деценије нису битно умањиле његову вредност, састављач ове библиографије скромно изражава наду да она може послужити и томе да подстакне и олакша евентуално сабирање Вучковићевих радова у виду изабраних дела. Она сведочи не само о томе шта је В. Ј. Вучковић дао српској историографији, него и о томе шта је могао дати да је поживео целовит људски век.

КЊИГЕ И ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1. *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд, 1957, 157 стр. (Српска академија наука. Посебна издања, књ. CCLXXXIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 22) (Rés.: La crise serbe dans la Question d' Orient [1842–1843], стр. 149–151).
* Докторска дисертација одбрањена 1956. год. пред комисијом Српске академије наука.
2. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд: Историјски институт, 1963, 576 стр. (Rés.: La politique extérieure de la Serbie sous la règne du prince Michel [La première alliance balkanique], стр. 525–560).
3. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882–1883)*, Београд, 1954, 64 стр. (П. о. из: Глас САН ССХIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 3) (Rés.: Tentative d'annexion de la Bosnie-Herzégovine en 1882–1883).
4. *Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882)*, Београд, 1956, 52 стр. (П. о. из: Глас САН ССХVІІІ, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 4) (Rés.: La chute de l'Union Générale et la proclamation du Royaume [1882]).
5. *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд, 1956, 118 стр. (Српска академија наука. Посебна издања, књ. CCLI, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 16) (Rés.: Histoire diplomatique de la guerre serbo-bulgare [1885–1886], стр. 107–113).

КРИТИЧКА ИЗДАЊА ИЗВОРА

6. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Француски документи о Првом и Другом устанку (1804–1830)*, Београд, 1957, 136 стр. (Српска академија наука. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књига XVII) (Rés.: Documents français relatifs a la Première et Deuxième insurrection serbe [1804–1830]).
7. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874 (L'action politique de la Serbie dans les pays yougoslaves de la Monarchie des Habsbourg)*, Београд, 1965, 497 стр. (Српска академија наука, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXVII).

* Аутор доноси 252 документа на српском, хрватском, француском и немачком језику.

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И ДРУГИ ПРИЛОЗИ

1951.

8. Владика Раде и покушаји Турске да покори Црну Гору, *Летопис Матице српске*, књ. 368, октобар 1951, 279–285.
9. Светозар Милетић и Србија (1861–1869), *Годишњак Историјског друштва Војводине*, Нови Сад, 1951, 79–89.

1952.

10. Вук Карацић и Светозар Милетић, *Летопис Матице српске*, књ. 370, новембар 1952, 342–346.

1953.

11. Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара од 1859. до 1868, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 5, 1953, 26–39 (Rés.: La question de la Voïvodine dans les relations entre la Serbie et les Hongrois de 1859 a 1868, стр. 38–39).

1954.

12. Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1954, 44–58 (Rés.: La participation des Croates aux travaux préparatoires du „Plan“ de Garašanin, стр. 56–58).
13. Национално-револуционарна акција Србије у Војној граници, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 9, 1954, 3–23 (Rés.: L’action nationale et révolutionnaire de la Serbie dans les Confins Militaires, стр. 22–23).
14. Змај на Омладинској скупштини у Београду (1867), *Летопис Матице српске*, књ. 374, септембар 1954, 207–212.
15. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882–1883), *Глас САН ССХIV*, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 3, 1954, 47–110 (Rés.: Tentative d’annexion de la Bosnie-Herzégovine en 1882–1883). [Уп. бр. 3]
16. Politika Osovine prema Jugoslaviji 1936–1941 (u svetlosti objavljenih osovinskih dokumenata), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1954, 22–43 (Rés.: La politique de l’Axe envers la Yougoslavie 1936–1941 [d’après les documents italo-allemands publiés], стр. 41–43).
17. Documents on German Foreign Policy 1918–1945, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1954, 125–126. (prikaz)

1955.

18. Arbanasko-južnoslavenski odnosi [od kraja XV v. do 1954], *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 155–159.
19. Afera sa oružjem (1862–63), *Ibid.*, 18.
20. Ristić, Strossmayer i Vagnerova afera (1870), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1955, 24–48 (Rés.: Ristić, Strossmayer et l’Affaire de Wagner [1870], str. 45–48).
21. Дон Иван Мусић и „Цетињски догађај“ из 1883. године, *Историски записи*, 1–2, 1955, 143–154.
22. Antić, Antonije, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 118.
23. Artamonov, Viktor Aleksejevič, *Ibid.*, 218.
24. Bismarck, Otto Eduard Leopold, *Ibid.*, 584–585.
25. Bogićević, Milan, *Ibid.*, 634.
26. Bogićević, Miloš, *Ibid.*, 634–635.
27. Dr Grgur Jakšić, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1955, 416–417 (nekrolog).

1956.

28. Рад француских претставника у Србији 1848–49. на измирењу Јужних Словена са Мађарима, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 13–14, 1956, 149–158 (Rés.: L’activité déployée par les représentants de la France en Serbie en 1848-49 pour reconcilier les Slaves du Sud et les Hongrois, стр. 158).
29. Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882), *Глас САН*, ССХVIII, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 4, 1956, 45–93 (Résumé: La chute de l’Union Générale et la proclamation du royaume [1882], стр. 91–93). [Уп. бр. 4]
30. Histoire diplomatique de la guerre serbo-bulgare (1885–1886), *Bulletin de l’Académie serbe des sciences*, tome XVII, Nouvelle série, Section des sciences sociales, No 4, 1956, 47–53.
* Резиме рада бр. 5.
31. Париски комитет трију народности (1896), *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 15, 1956, 50–61 (Rés.: Le Comité des trois nationalités (constitué à Paris en 1896), стр. 60–61).
32. L’influence des guerres de libération des peuples yougoslaves [aux XIXème et XXème siècles] sur l’évolution du droit international public, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1956, 173–181.
33. Bourqueney, François-Adolphe comte de, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1956, 165.

34. Bratianu Dimitrije, *Ibid.*, 186.
35. Butenjev (Butenev), Apolinarije Petrovič, *Ibid.*, 313.
36. Bystrzonowsky, Ludwik Tadeusz Szafraniec, *Ibid.*, 318.
37. Carigradski mir, 1914, *Ibid.*, 328.
38. Cukić, Kosta, *Ibid.*, 506.
39. Czajkowski, Michał (Sadik-paša), *Ibid.*, 512.
40. Czartoryski, Adam, *Ibid.*, 512.
41. Deligradski događaj (1876), *Ibid.*, 683.
42. Denis, Ernest, *Ibid.*, 690.
43. Dimitrije Đorđević: Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912, piščevo izdanje, Beograd 1956, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1956, 362–363. (prikaz)

1957.

44. Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom „Načertaniju“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1957, 35–44 (Résumé: Le prince Miloš et l'idée politique fondamentale du „Plan“ de Garašanin, str. 43–44).
 45. La crise serbe dans la Question d'Orient (1842–1843), *Bulletin de l'Academie Serbe*, tome XIX, Nouvelle série, Section des sciences sociales, No 5, 1957, 33–34.
- * Резиме рада бр. 1.
46. Misija Jovana Marinovića u Petrogradu 1876, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1957, 352–372 (Rés.: La mission de Jovan Marinović à Saint-Petersbourg en 1876, str. 371–372).
 47. Покушај краља Милана да се кандидује на бугарски престо (1887), *Глас САН*, CCXXVI, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 6, 1957, 119–142 (Rés.: Une tentative de candidature du roi Milan au trône de Bulgarie [1887], стр. 138–139).
 48. Јован Жујовић и завереничко питање, *Књижевност*, књ. XXV, св. 11, (новембар) 1957, 480–484.
 49. Dragovan Šepić, Supilo u emigraciji, „Jadranski zbornik“, god. I, Rijeka–Pula, 1956, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1957, 116–117. (prikaz)

1958.

50. Diplomatiја, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, 1.
51. Diplomatiја. Srbija (XIX i XX v.), *Ibid.*, 2–3.
52. Diplomatiја. Jugoslavija, *Ibid.*, 3–4.

53. Englesko-južnoslavenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 240–243.
54. Francusko-jugoslovenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 357–359.
55. Grčko-južnoslovenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 591–597.
56. Dunavska konfederacija, *Ibid.*, 176–177.
57. Milovan Đ. Milovanović na Drugoj konferenciji mira u Hagu (1907), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1958, 352–360 (Rés.: Milovan Dj. Milovanović à la Deuxième conférence de la paix de la Haye [1907], str. 360).
58. Dračka kriza 1912–13, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, 66.
59. Etem (Edhem)-paša, *Ibid.*, 271.
60. Fadejev (Fadeev), Rostislav Andrejević, *Ibid.*, 284.
61. Fuad-paša, *Ibid.*, 410.
62. Gavrilović, Mihailo, *Ibid.*, 433.
63. German, Mihailo Todorović, *Ibid.*, 454.
64. Gladstone, William Ewart, *Ibid.*, 462.
65. Gorčakov, Aleksandr Mihajlović, *Ibid.*, 492.
66. Grey of Fallodon, Edward, *Ibid.*, 621.
67. Hartwig, Nikolaj Henrikovič, *Ibid.*, 661–662.

1959.

68. Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861, *Историјски часопис*, IX–X, 1959, 381–409 (Rés.: Une entreprise politique manquée de Matija Ban en 1860–1861, стр. 407–409).
69. La chute de l'Union Générale et la proclamation du royaume (1882), *Bulletin de l'Academie Serbe*, tome XXIV, Nouvelle série, *Section des sciences sociales*, No 7, 1959, 105–108.
* Резиме рада бр. 29.
70. Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1959, 227–261 (Rés.: L'arrière-plan diplomatique de l'union de la Serbie et du Montenegro, str. 259–261).

1960.

71. Револуционарна младост Тина Ујевића, *Зборник историје књижевности САН*, I, 1960, 163–202 (Rés.: La jeunesse révolutionnaire de Tin Ujević, str. 201–202).

72. Hodges, George Lloyd, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 20.
73. Hristić, Filip, *Ibid.*, 29.
74. Hristić, Nikola, *Ibid.*, 29–30.
75. Ignjatjev, Nikolaj Pavlovič, *Ibid.*, 316.
76. Jakšić, Grgur, *Ibid.*, 452.
77. Jakšić, Svetolik, *Ibid.*, 453.

1961.

78. Prilog proučavanju postanka „Načertanija“ (1844) i „Osnovnih misli“ (1847), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1961, 49–79 (Rés.: Contribution a l'étude de l'origine du „Plan“ [„Načertanije“] – 1844 et des „Pensées fondamentales“ – 1847, str. 77–79).
79. Пензионисање Милана Ракића, *Зборник историје књижевности САХ*, II, 1961, 233–244 (Rés.: La mise à la retraite de Milan Rakić, str. 342–244).
80. Interniranje jugoslovenskih konzularnih predstavnika u Nemačkoj za vreme Drugog svetskog rata, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1961, 246–254 (Rés.: L'internement des représentants consulaires yougoslaves en Allemagne pendant la Deuxième guerre mondiale, str. 253–254).
81. Winston S. Churchill, The Second World War, I–VI, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1961, 329–335. (prikaz)

1962.

82. Katarina II, ruska carica, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 226.
83. Krimski rat (1853–56), *Ibid.*, 396.
84. Kaljević, Ljubomir, *Ibid.*, 181.
85. Karcov, Andrej Nikolaevič, *Ibid.*, 209.
86. Katić, Dimitrije, *Ibid.*, 227.

1963.

87. Из односа Србије и Југословенског одбора, *Историјски часопис*, XII–XIII (1963) 345–387 (Rés.: Du probleme des rapports entre la Serbie et le Comité yougoslave, стр. 386–387).

1964.

88. Dimitrije Đorđević: Milovan Milovanović, Beograd 1962, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1964, 508–510. (prikaz)

1965.

89. Napoleon I (Napoleonov pohod na Egipat), *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 201.
90. Požunski mir, *Ibid.*, 579.
91. Pariski mir 1856, *Ibid.*, 429.
92. Preobraženska skupština, *Ibid.*, 603.
93. Nejski mirovni ugovor, 1919, *Ibid.*, 268.
94. Marinović, Jovan, *Ibid.*, 19.
95. Mihailović, Stevan-Stevča, *Ibid.*, 99.
96. Milenković, Atanasije (Tasa), *Ibid.*, 108–109.
97. Nikolić, Andra, *Ibid.*, 289–290 (sa Dušanom Milačićem)
98. Nikolić, Atanasije, *Ibid.*, 290.
99. Novaković, Milan, *Ibid.*, 307.
100. Obrenovići, dinastija, *Ibid.*, 362.
101. Obrenović, Jevrem, *Ibid.*, 362.
102. Obrenović, Mihailo, *Ibid.*, 364–366.
103. Obrenović, Milan, *Ibid.*, 366–367.
104. Obrenović, Aleksandar, *Ibid.*, 367.
105. Orešković, Antonije, *Ibid.*, 388.
106. Petronijević, Avram, *Ibid.*, 481.
107. Petrović, Petar-Pecija, *Ibid.*, 488.
108. Petrović, Vukašin, *Ibid.*, 491.
109. Piroćanac, Milan, *Ibid.*, 504–505.
110. Popović, Damjan, *Ibid.*, 555.
111. Protić, Aleksandar, *Ibid.*, 632.
112. Protić, Đorđe, *Ibid.*, 632.

1966.

113. Односи између Илије Гарашанина и Јована Ристића, *Глас САНУ* CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, 1966, 133–174 (Rés.: Les relations entre Ilija Garašanin et Jovan Ristić, стр. 171–174).
114. Унутрашње кризе Србије и Први светски рат, *Историјски часопис*, XIV–XV, 1966, 173–229 (Rés.: Les crises politiques en Serbie et la Première guerre mondiale, стр. 224–229).

1968.

115. Radonjić Mihajlo-Miljko, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 25.
116. Rakovski, Georgi, *Ibid.*, 37.

1971.

117. Žujović, Jovan, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, 649.

1980.

118. Bismarck, Otto, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1980², 740–741.

1981.

119. Bogićević, Milan, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1981², 25.
120. Bourqueney, François-Adolphe, comte de, *Ibid.*, 384.
121. Brătianu, Dimitrie, *Ibid.*, 408.
122. Bystrzonowsky, Ludwik Tadeusz, *Ibid.*, 598.
123. Carigradski mir, *Ibid.*, 607.

1984.

124. Deligradski događaj, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1984², 410.
125. Diplomacija (Diplomatija), *Ibid.*, 467.
126. Diplomacija (Diplomatija): Srbija, XIX i XX vek, *Ibid.*, 470–471.
127. Dračka kriza, *Ibid.*, 539.
128. Dunavska konfederacija, *Ibid.*, 687–688.
129. Cukić, Kosta, *Ibid.*, 170.
130. Czartoryski, Adam, *Ibid.*, 177.

1986.

131. Francusko-jugoslavenski odnosi. Odnosi u XIX i XX v. (do kraja I svetskog rata), *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1986², 222–226 (чланак допунила Љиљана Алексић Пејковић).
132. Grčko-jugoslavenski (jugoslovenski) odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v. [do 1918], *Ibid.*, 565–571.
133. Etem (Edhem)-paša, *Ibid.*, 70.
134. Fadejev, Rostislav Andrejevič, *Ibid.*, 87.
135. Fuad-paša, *Ibid.*, 291.
136. Gavrilović, Mihailo, *Ibid.*, 325.
137. German, Mihailo Todorović, *Ibid.*, 366.
138. Gladstone, William Ewart, *Ibid.*, 378.
139. Gorčakov, Aleksandar Mihailović, *Ibid.*, 432.
140. Grey of Fallodon, *Ibid.*, 595.
141. Hartwig, Nikolaj Henrikovič, *Ibid.*, 676.
142. Hodges, George Lloyd, *Ibid.*, 722.
143. Hristić, Filip, *Ibid.*, 744.
144. Hristić, Nikola, *Ibid.*, 745.

1988.

145. Ignjatjev, Nikolaj Pavlovič, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1988², 482–483.
146. Jakšić, Grgur, *Ibid.*, 759.
147. Jakšić, Svetolik, *Ibid.*, 760.

1990.

148. Kaljević, Ljubomir, *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1990², 655.
149. Karcov, Andrej Nikolajevič, *Ibid.*, 698.
150. Katić, Dimitrije, *Ibid.*, 730.

РАДОВИ У РУКОПИСУ

- Тајна конвенција између Н. Пашића и Есад-паше из септембра 1914.
– Покушај регента Александра да формира владу на челу са војводом Ж. Мишићем (почетак 1916)
– Дневник Alberta Maleta (1893–1894) (приредио за штампу заједно са Гргуром Јакшићем)
Напомена: В. Ј. Вучковић написао је и више одредница у *Enciklopediji Leksikografskog zavoda Jugoslavije* (Загреб, 1955–1964), али ти непотписани чланци нису могли бити обухваћени овом библиографијом.

ИЗБОР ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ О ВОЈИСЛАВУ Ј. ВУЧКОВИЋУ

- Димитрије Ђорђевић, Војислав Ј. Вучковић (са библиографијом објављених научних радова), *Историјски часопис*, XIV–XV (1965), 619–622.
Stevan K. Pavlowitch, Vojislav J. Vučković (1911–1964), *Slavic and East European Review*, Vol. 43 (1964–1965), 424–425.
Михаило Војводић, Вучковић Ј. Војислав, у: *Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997, 323.
Коста Ст. Павловић, Војислав Ј. Вучковић, у: *Idem, Онакви какве сам их знао*, Београд: Откровење, 2004, 87–105.

Приредио Властимир ЂОКИЋ

**Прилог за библиографију
Мајкла Боре Петровића
(1922–1989)**

Ове године навршило се три и по деценије од смрти Мајкла (Михаила) Боре Петровића (1922–1989), једног од утемељитеља послератних словенских и источноевропских студија у Сједињеним Америчким Државама.

Мајкл Петровић рођен је 1922. године у Кливленду (Охајо) у породици православног свештеника пореклом из Лике и мајке Хрватице. Студирао је и дипломирао (1943) на Western Reserve University (Кливленд), а након тога је, до 1946, служио у Одељењу стратешких служби као истраживач аналитичар у Вашингтону, затим у Каиру, па Барију, да би напослетку боравио и у Југославији као члан независне војне мисије код маршала Тита.

Као стипендиста Рокфелерове фондације усавршавао се у области проучавања Русије и Балкана, магистрирао је на Колумбија универзитету 1949, а исте године је стекао и магистратуру на Карловом универзитету у Прагу где је започео своја истраживања о феномену руског панславизма. На исту тему је и докторирао, на Колумбија универзитету, 1955.

Следеће године постао је професор на Универзитету Висконсин у Медисону, на коме је од 1950. предавао руску и југоисточноевропску историју. Цео радни век до 1988. године провео је на том универзитету уживајући углед изузетно успешног наставника.

Централне области Петровићевог истраживачког бављења су: I) историја Русије и СССР, у ком оквиру је написао, поред универзитетског приручника и монографије и веома цењену књигу о руском панславизму; II) историја модерне Србије у ком оквиру је дао пре свега обимну синтезу која и данас ужива глас најбољег дела на западним језицима; III) историја јужнословенске историографије, из које области је дао чак 20 радова укључујући и један библиографски водич: шест на теме хрватске, пет из области српске, четири из бугарске, три из југословенске те један рад из области словеначке историографије; те, најзад IV) историја Југославије. Мањи број радова објавио је и на теме из историје Источне Европе и историје Бугарске. Најзад, коаутор је једног уџбеника светске историје.

Мајкл Боро Петровић је уз сав свој наставнички и истраживачки, као и организациони активизам у домену развоја научних студија, преводио и дела југословенског дисидента Милована Тиласа.

Библиографија која следи не може се сматрати целовитом и коначном, али се надамо да може бацити светло на животно прегнуће и дело једног од најистакнутијих међу историчарима балканског порекла који су деловали у САД у другој половини XX века.

ТЕЗА

The Emergence of Russian Panslavism, 1856–1870. Thesis (Ph. D.), Columbia University, 1955.

НАУЧНИ РАДОВИ

1947.

1. *Juraj Križanić: a Precursor of Pan-Slavism*, American Slavic and East European Review, Vol. 6, No. 3/4 (Dec., 1947), 75–92.
2. *The Central Government of Yugoslavia*, Political Science Quarterly, Vol. 62, No. 4 (Dec., 1947), 504–530.

1948.

3. Joseph S. Roucek, *Balkan Politics: International Relations in No Man's Land*, Political Science Quarterly, Vol. 63, No. 4 (Dec., 1948), 615–616.

1949.

4. Slavjanskij sbornik (Slavic Collection). Dokumenty k istorii slavjano-vedenija v Rossii (1850–1912) (Documents on the History of Slavic Studies in Russia, 1850–1912), ed. by B. D. Grekov, V. R. Lejkina-Svirskaja, L. V. Razumovskaja, The American Slavic and East European Review, Vol. 8, No. 2 (Apr., 1949), 149–150.

1950.

5. N. P. Farberov, *Gosudarstvennoe pravo stran narodnoj demokratii*, The American Slavic and East European Review, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1950), 221–222.

1951.

6. *America and Russia*, Madison, Wis.: University of Wisconsin, 1951, 10 p.
7. C. H. Andrusyshen, Readings in Ukrainian Authors, Books Abroad, Vol. 25, No. 4 (Autumn, 1951), 396.

1952.

8. *L'udovít Stúr and Russian Panslavism*, Journal of Central European Affairs, XII (April, 1952), 1–19.
9. *Some of the Problems of Land Tenure in Eastern Europe*, Land Economics, Vol. 28, No. 1 (Feb., 1952), 30–36.
10. R. G. A. de Bray, Guide to the Slavonic Languages, Books Abroad, Vol. 26, No. 2 (Spring, 1952), 197.

1953.

11. *Russian Panslavists and the Polish Uprising of 1863*, Harvard Slavic Studies, I (1953), 218–248.
12. *The Russian Revolution: Historical View*, Kalamazoo College Review, 1953.
13. A. Tyrkova-Williams, Na putiakh k svobode, Books Abroad, Vol. 27, No. 2 (Spring, 1953), 208.
14. Iuri Elagin, Ukroshchenie iskusstv, Books Abroad, Vol. 27, No. 2 (Spring, 1953), 209.
15. Adam B. Ulam, Titoism and the Cominform, The American Slavic and East European Review, Vol. 12, No. 2 (Apr., 1953), 285–286.
16. Hans Kohn, Pan-Slavism: Its History and Ideology, The American Slavic and East European Review, Vol. 12, No. 3 (Oct., 1953), 419–421.
17. Vladimir Dedijer, Tito, Political Science Quarterly, Vol. 68, No. 4 (Dec., 1953), 610–613.

1954.

18. Anton Ciliga, La Yougoslavie sous la menace intérieure et extérieure, The American Slavic and East European Review, Vol. 13, No. 1 (Feb., 1954), 133–134.

1955.

19. *Catherine II and a False Peter III in Montenegro*, The American Slavic and East European Review, Vol. 14, No. 2 (Apr., 1955), 169–194.

1956.

20. The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856–1870, New York: Columbia University Press, 1956, 312 p. (Studies of the Russian Institute of Columbia University)
* Reprinted in 1958, 1966, 1985.
21. *The Rise of Modern Serbian Historiography*, Journal of Central European Affairs, Vol. 16, No. 1 (April 1956), 1–24.
22. *Yugoslav Historiography, 1945–1955*, US Dept. of State. External Research Staff. External research paper, no. 1272, April 5, 1956, pp. 1–11.
23. The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–45 by S. D. Zagoroff, Jenő Vérh, Alexander D. Bilimovich, Agricultural History, Vol. 30, No. 4 (Oct., 1956), 191–192.
24. A. Bonifačić and C. S. Mihanovich (eds.), The Croatian Nation in Its Struggle for Freedom and Independence. A Symposium, 1955, Journal of Central European Affairs, Vol. 16, 1956, 285–286.
25. Wolfe on Russia. Six Keys to the Soviet System, by Bertram D. Wolfe, Beacon Press, The Progressive, Vol. 20, No. 7 (July, 1956), 30–31.

1957.

26. John A. Armstrong, Ukrainian Nationalism 1935–1949, The Journal of Politics, Vol. 19, No. 1 (Feb., 1957), 126–127.
27. The God That Failed. The New Class, by Milovan Djilas, Frederick Praeger, The Progressive, Vol. 21, No. 11 (Nov., 1957), 46–47.

1958.

28. *Dalmatian Historiography in the Age of Humanism*, Medievalia et Humanistica, Vol. 12 (1958), 84–103.
29. *Titoism*, Milwaukee, Wis., 1958, 14 p. (Marquette University. Slavic Institute. Papers, no. 3)
* Delivered at the Slavic Institute Conference on National Communism, at Marquette University, November 2, 1958, sponsored by the Social Science Research Council, New York City.
30. Robert F. Byrnes (ed.), Yugoslavia, Political Science Quarterly, Vol. 73, No. 2 (Jun., 1958), 303–305.
31. Victor S. Mamatey, The United States and East Central Europe, 1914–1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda, The Wisconsin Magazine of History, Vol. 41, No. 4 (Summer, 1958), 302–303.

1959.

32. Charles Jelavich, Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886, *The American Historical Review*, Vol. 64, No. 4 (Jul., 1959), 958–959.

1961.

33. 'Our Man in Moscow'. *Moscow Journal*. The End of Stalin, by Harrison E. Salisbury. University of Chicago Press, *The Progressive*, Vol. 25, No. 12 (Dec., 1961), 43–44.

1962.

34. Richard Pipes, The Russian Intelligentsia, *The American Historical Review*, Vol. 67, No. 3 (Apr., 1962), 722–723.

1963.

35. The Italo-Yugoslav Boundary Question, 1914–1915, in Alexander Dallin et al. (eds.), *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York: King's Crown Press, 1963, 162–193.
36. *The Rise of Modern Slovenian Historiography*, *Journal of Central European Affairs*, 22 (1963), 440–467.
37. V. I. Semevskii (1848–1916): Russian Social Historian, in John Shelton Curtiss (ed.), *Essays in Russian and Soviet History. In Honor of Geroid Tanquary Robinson*, New York: Columbia University Press, 1963, 63–84.

1964.

38. The Soviet Union, Boston: Ginn and Company, 1964, 122 p. (Today's world in focus)
* Reprinted in 1966, 1970, and 1974.
39. Richard Pipes, Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885–1897, *The American Historical Review*, Vol. 69, No. 2 (Jan., 1964), 457–458.
40. David Footman, International Communism, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 8, No. 2 (Summer, 1964), 223–224.

1967.

41. *How Justinian became a Slav: The Story of a Forgery*, *Balkan Studies*, Vol. 8, No. 1 (1967), 1–28.
42. *The Russian Image in Renaissance Bulgaria (1760–1878)*, *East European Quarterly*, Vol. I, No. 2, 1967, 87–105.

43. *Comments*, Austrian History Yearbook, Vol. III, Part 3, 1967, 129–135.

* Comments on the papers of professors Friedrich Engel-Janosi and Emanuel Turczynski.

1968.

44. The Peasant in Nineteenth-Century Historiography, in W. S. Vucinich (ed.), *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford: University Press, 1968, 191–230.
45. Significance of the Yugoslav „Heresy”, in R. V. Burks (ed.), *The Future of Communism in Europe*, Detroit: Wayne State University, 1968, 69–102.
46. David MacKenzie, The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878, *The Russian Review*, Vol. 27, No. 2 (Apr., 1968), 239–241.

1969.

47. [Bibliography of works on history, religion and culture in Bulgaria and Yugoslavia], in Paul L. Horecky (ed.), *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications*, Chicago: University of Chicago Press, 1969.
48. Richard T. De George, Patterns of Soviet Thought: The Origins and Development of Dialectical and Historical Materialism, *The American Historical Review*, Vol. 74, No. 3 (Feb., 1969), 1046–1047.

1970.

49. The Emergence of Modern Serbian and Bulgarian Historiography, in *Actes du Première Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Vol. V. *Histoire (Deuxième moitié du XIXe s. – XXe s.)*, Sofia, 1970, 297–309.

1972.

50. *Yugoslavia: Religion and the Tensions of a Multi-National State*, *East European Quarterly*, Vol. 6, No. 1 (March, 1972), 118–135.

1974.

51. Yugoslavia. A Bibliographic Guide, *Library of Congress, Washington, D.C.*, 1974, xi, 270 p.

1975.

52. The Independent American Military Mission and Yugoslav-American Relations, 1944–1945, in Thomas Hammond (ed.), *The Anatomy of Communist Take-Overs*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1975.

53. Population Structure, in Klaus-Detlev Grothusen (Hrsg.), *Südosteuropa – Handbuch, 1. Jugoslawien*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, 322–344.
54. Alex N. Dragnich, Serbia, Nikola Pasic, and Yugoslavia, *Slavic Review*, Vol. 34, No. 3 (Sep., 1975), 639–640.

1976.

55. A History of Modern Serbia, 1804–1918, 2 Vols., New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1976, xx, 731 p., 9 maps, 2 genealogical charts, 26 b/w illustrations.
* Reprinted in 2006.
56. *Bulgarian Historical Studies in America*, Bulgaria Past and Present, Columbus, Ohio, 1976, 99–107.

1978.

57. *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, *Slavic Review*, Vol. 37, No. 4 (Dec., 1978), 624–639.
58. The Social and Political Role of the Muscovite Fools-in-Christ: Reality and Image, *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte*, Bd. 25 (1978).
59. *American Work on East European history, 1966–1976*, *Balkanistica* 4, 1977–78, 89–122.
60. *Continuing nationalism in Yugoslav historiography*, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. VI, No. 2 (Fall, 1978), 161–177.

1979.

61. *The Croatian Humanists: Cosmopolites or Patriots?*, *Journal of Croatian Studies*, Vol. XX (1979), 17–36.
62. *The Croatian Humanists and the Ottoman peril*, *Balkan Studies*, Vol. 20 (1979), 257–273.
63. *Eugene Schuyler and Bulgaria, 1876–1878*, *Bulgarian Historical Review*, Vol. 7, No. 1 (1979), 51–69.

1980.

64. Religion and Ethnicity in Eastern Europe, in Peter F. Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, Santa Barbara, Calif.: ABC Clio Press, 1980, 373–417.
65. Russia's Role in the Creation of the Yugoslav State, 1914–1918, in D. Djordjevic (ed.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, Calif., 1980, 73–94.

66. (with Joel Halpern), Serbs, in Stephan Thernstrom (ed.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1980.
67. Thoughts on the Eastern Orthodox Church in America, in C. Ward, P. Shashko and D. E. Pienkos (eds.), *Studies in Ethnicity: The East European Experience in America*, New York, 1980, 167–180.
68. *Structural History and Yugoslav Marxism*, *Slavic Review*, Vol. 39, No. 2 (Jun., 1980), 292–296.
* Review of Mirjana Gross' book, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976.

1981.

69. Andrzej Walicki, A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism, *The American Historical Review*, Vol. 86, No. 3 (Jun., 1981), 623.

1982.

70. The Role of the Serbian Orthodox Church in the First Serbian Uprising 1804–1813, in W. S. Vucinich (ed.), *The First Serbian Uprising, 1804–1813*, Boulder, Colo., 1982, 259–302.
71. The Romantic Period of Bulgarian Historiography: From Paisii to Drinov, in *Bulgaria Past and Present. Proceedings of the Second International Conference on Bulgarian Studies held at Druzhba, Varna, June 13–17, 1978* (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1982), 128–137.
72. *Milan Milićević in Serbian Historiography*, *Serbian Studies*, Vol. 2, No. 1 (Fall, 1982), 3–12.
73. The View from Yugoslavia, in Thomas T. Hammond (ed.), *Witnesses to the Origins of the Cold War*, Seattle: University of Washington Press, 1982, 34–59.

1983.

74. The Serbian Tsar Stephen Dušan the Mighty, in Vasa D. Mihailovich (ed.), *Landmarks in Serbian Literature and Culture: Essays*, Pittsburgh: Serb National Federation, 1983, 43–61.
75. Prince Miloš Obrenović (1780–1860): Paradoxical Hero, *ibid.*, 159–173.
76. Filip Višnjić: Serbian Poet and Historian, in Josip Matešić und Erwin Wedel (Hrsg.), *Festschrift für Nikola R. Pribić*, Neuried: Hieronymus-Verlag, 1983, 259–269.

1985.

77. Pupin u srpsko-američkom životu pre Prvog svetskog rata, u: *Zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina, Novi Sad, Idvor, 4–7. oktobar 1979* / ur. Ivan Čizmić et al., Novi Sad, 1985, 291–294. [Up. br. 83]
78. *Slobodan Jovanović (1869–1958): The Career and Fate of a Serbian Historian*, Serbian Studies, Vol. 3, No. 1-2 (1984–1985), 3–25.
79. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Slavic Review, Vol. 44, No. 2 (Summer, 1985), 369–370.

1986.

80. *Croatian Humanism and the Italian Connection*, Journal of Croatian Studies, 27 (1986), 78–90.
81. *The Causes of Serbo-Bulgarian War of 1885: A Century of Serbian Historical Opinion*, Serbian Studies, Vol. 3, No. 3-4 (1985–1986), 3–29.

1987.

82. Веселин Трайков, Петър Шопов, Майкъл Петрович, *Юджийн Скайлър и българите: изследвания и документи*, София: Наука и изкуство, 1987, 187 стр. [Up. br. 63]
83. *Pupin in Serbian-American Life before the First World War*, Serbian Studies, Vol. 4, No. 1-2 (Fall/Spring 1986–1987), 5–27.

1988.

84. *Karadžić and Nationalism*, Serbian Studies, Vol. 4, No. 3 (Spring, 1988), 41–57.

1992.

85. *The Rise of a Critical School of Bulgarian Historiography: Palauzov and Drinov*, Balkanistica, VII, 1992, 91–100.

2000.

86. Religion and Ethnicity in Eastern Europe, in J. Hutchinson & A. D. Smith (eds.), *Nationalism: Critical Concept in Political Science*, Vol. IV, London, 2000, 1356–1381. [Up. br. 64]

УЏБЕНИЦИ И НАСТАВНИ ПРИРУЧНИЦИ

87. EUROPE IN REVIEW: READINGS AND SOURCES SINCE 1500 / Edited by George L. Mosse, Rondo E. Cameron, Henry B. Hill and Michael B. Petrovich, Chicago: Rand McNally & Co., 1957, 573 p. Reprinted in 1964 (Revised edition)
* A book of some 270 significant readings and documents in European history since 1500. Selections are arranged topically and chronologically, and are mostly contemporary with the period under discussion.
88. RUSSIAN HISTORY. A STUDY GUIDE, 2 vols., Madison, Wis., 1965–1966.
89. Michael B. Petrovich, Philip Curtin, THE HUMAN ACHIEVEMENT: CULTURE AREA APPROACH TO WORLD HISTORY, Morristown, N.J.: Silver Burdett Co., 1967, 805 p.
90. EAST ASIA, [S. l.]: Silver Burdett Co., 1970, 170 p. (Culture Area Studies)
91. INDIA AND SOUTHEAST ASIA, [S. l.]: Silver Burdett Co., 1970, 170 p. (Culture Area Studies)

АУДИО ЗАПИСИ ЈАВНИХ ПРЕДАВАЊА

92. THE HISTORY OF RUSSIA, 800-1800. 37 classroom lectures. Broadcast on the Wisconsin Public Radio University of the Air.
* 32 kasete u ukupnom trajanju od 16 časova, izd. Wisconsin Public Radio.
93. THE THEORY AND PRACTICE OF COMMUNISM. A series of 13 lectures, 1967 (Radio Station, Madison, Wisconsin)

VARIA

94. Russia and the Communist Way of Life, in F. Daniels and T. Smith (eds.), *The Challenge of Our Time: Contemporary trends in science and human affairs as seen by twenty professors at the University of Wisconsin*, Minneapolis: Burgess Pub. Co., 1953.
* Reprinted in 1971.
95. *Mokranjac – The Serbian Palestrina*, One Church, Vol. XI, No. 11-12 (November – December, 1957), 373–376.
96. Teaching about Russia and Eastern Europe, in *The Social Studies and the Social Sciences*. Sponsored by the American Council of Learned Societies

- and the National Council for the Social Studies, New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1962, 241–281.
97. *United States Policy in East Europe*, Current History, Vol. 52, No. 308 (April, 1967), 193–199, 243–244.
 98. *John Reed in Serbia 1915*, Serb World, Vol. 3, No. 3 (July-August-September, 1982).
 99. *Koliko Srba ima u Americi? Neki statistički problemi*, Međunarodni problemi /Beograd/, 3-4, 1982.
 100. *Nikola Tesla: The Known, Unknown and Unknowable*, The Tesla Journal, 1983.

РАДОВИ У РУКОПИСУ

- Nationalism and Communism in Yugoslavia, 1968 (unpublished typescript of 92 pages).
- The Problem of Nationalism in Socialist Theory: The Yugoslav Critique of Stalin Theory (paper read on a Fifth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Dallas, Texas, March, 15–18, 1972).

ПРЕВОДИ

1. Jovan Duchich, ALEKSA SCHANTICH, transl. Michael B. Petrovich, Chicago: Palandech's Publishing House, 1952, 19 p.
2. Milovan Djilas, LAND WITHOUT JUSTICE, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace, and Co., 1958.
3. Milovan Djilas, CONVERSATIONS WITH STALIN, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace, and Co., 1962.
4. Milovan Djilas, NJEGOŠ: POET, PRINCE, BISHOP, translated and introduced by Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace & World, 1966.
5. Milovan Djilas, WARTIME, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
6. Milovan Djilas, OF PRISONS AND IDEAS, transl. Michael B. Petrovich, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1986.

ИЗБОР ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ О МАЈКЛУ Б. ПЕТРОВИЋУ

- Directory of American Scholars, History 1, New York 1978⁷, p. 533.
- M. W. Curran, Professor Michael Boro Petrovich (1922–1989), *Slavic Review*, Vol. 48, No 4 (1989), 721–722.
- Ph. Shashko, Professor Michael Boro Petrovich (1922–1989), *Études balkaniques* 1 (1990), 146–148.
- John R. Lampe, In memoriam Michael Boro Petrovich 1922–1989: Balkan Historian, American Slavicist and Religious Renaissance Man, *Balkanistica*, VIII, 1992, vii–xv.
- С. Ћирковић, Петровић Мајкл Боро, у: Енциклопедија српске историографије, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997, 576.

Приредио Властимир ЂОКИЋ

IN MEMORIAM

Драгослав Опсеница
(1949–2024)

Историчар, архивист, библиофил, филмофил и пасионирани читалац свега што би му дошло под руку, Драгослав Опсеница изненада се упокојио у свом дому у Београду 10. августа 2024. године. Непуних пет година делили смо канцеларију у Архиву Српске академије наука и уметности. Током заједничког рада, још више у пријатељским разговорима који су вођени дословно до последњих његових овоземаљских дана, сваки пут сам се, изнова и изнова, дивио Драгослављевој необичној ерудицији, знању и информисаности. По обиму акумулираног знања које је ненаметљиво показивао и сократовској, мајеутичкој, методи вођења разговора са сабеседницима, Драгослав Опсеница био је посве необична и особена личност. Инспиративан као саговорник и предусретљив као колега. Као дипломац професора Андреја Митровића, којег је с пијететом помињао, кретао се у кругу Митровићевих постдипломаца и докторанада. У потрази за „ангажованим и лепим” у младости и зрелијим годинама редовно је посећивао Кинотеку, рок концерте, књижевне вечери, биоскопе, галерије и друге манифестације културе и уметности. Урбани стил живота није га одвојио од његових личких корена, а страдање земљака и сународника у Другом светском рату као тешко и лично бремене носио је дубоко у себи.

Драгослав Опсеница рођен је у Београду (Земуну) 1. октобра 1949. године. Завршио је Шесту београдску гимназију. Најпре је студирао на Правном факултету Универзитета у Београду. Студије историје на

Филозофском факултету у Београду завршио је 1981. године. Кратко је радио у Југословенском библиографском институту и у Основној школи „Ћирило и Методије”. Професионално се остварио у Архиву Српске академије наука и уметности, у којем је провео радни век, од 1984. до пензионисања 2014. године. Као архивист сређивао је заоставштине Шарла Лоазоа и Луја Војновића, Александра Дерока, Филарета Гранића, Павла Вукасовића, Дејана Медаковића, Богдана Несторовића... Професија историчар-архивист определила је Опсеничину историографску продукцију. У коауторству с академиком Василијем Ђ. Крстићем, професором и директором Архива, који му је радо даривао књиге, и колегом архивистом Милетом Станићем, приредио је приручник *Водич кроз Архив Српског ученог друштва: 1864–1892*, 1–2 (2017). У „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор” објавио је десетак критички приређених извора, преписке и докумената истакнутих посленика српске културе Милице Стојадиновић Српкиње, Милана Ракића, Војислава Илића, Слободана Јовановића, Јована Скерлића, Јаше Томића... Био је сарадник „Српског биографског речника”. Писао је приказе и био је поуздан састављач регистара историографских књига.

Драгослав Опсеница радо и често је до пандемије коронавируса долазио у Историјски институт. С бројним сарадницима Института одржавао је блиске и пријатељске односе. Знатижељно је пратио продукцију Института и веома брзо, по објављивању, усмено и похвално говорио о делима и ауторима. За Институт и за мене лично одлазак Драгослава Опсенице представља растанак с великим пријатељем кога сам неизмерно поштовао. Нека му је слава и хвала.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ